

- מבוא ◀ א. הגדרות של העצמה ◀ 1. מעוצמה להעצמה ◀ 2. גוונים של העצמה ◀ 3. סיכום – העצמה כתהליך מורכב ◀ ב. תהליך ההעצמה ◀ 1. מושאי העצמה ◀ 2. סוכני העצמה ◀ 3. אסטרטגיות של העצמה ◀ 4. קונפליקטים של העצמה ◀ ג. סקירת הספר ◀ 1. העצמה של מי? ◀ 2. מהי העצמה? ◀ 3. קונפליקטים של העצמה.

מבוא

המושג "העצמה" משמש רבות בתחומים כמו פסיכולוגיה, חינוך ועבודה סוציאלית. בשנים האחרונות המשפט גילה את המושג והחל לעשות בו שימוש נרחב. עיון מקיף בשיח המחקרי המשפטי מלמד שהמושג הפך להיות "חובק כול", ומחברים שונים עושים בו שימושים מגוונים ורחבים, חלקם תומכים זה בזה וחלקם סותרים זה את זה. בצד השימוש הגובר במושג יש גם המבקרים אותו בטענה כי מעולם לא ניתנה לו משמעות של ממש.¹ זאת ועוד, לעתים קשה להבחין בין המושג "העצמה" במשפט לבין המושג "זכויות" או מושגים נלווים, כגון "צדק חלוקתי", "סיוע משפטי", "סינגור" ואחרים. הגדרה פשוטה להעצמה מתייחסת לשיפור כלשהו במצבם של אדם או של קבוצה. אך כפי שנראה בהמשך פרק זה, אין די בכך. למונח ההעצמה רכיבים שונים, אך את מלוא המשמעות של מונח זה יש להבין על רקע חיבורם של רכיבים אלה לשלם הגדול מסך חלקיו. קבוצה אחת של רכיבים מתקשרת לתוצאות ההעצמה ומדגישה היבטים של צדק חלוקתי וזכויות במשפט. הקבוצה השנייה מתקשרת למידע, ליכולת בחירה, לכוח לבחון מחדש העדפות ולכוח לפעול מחדש עם אחרים למען מטרות משותפות. לעמדתנו, תהליך ההעצמה הוא תהליך אשר חותר לתוצאות אך אינו מסתיים עת הושגו תוצאות מסוימות.

* מימי אייזנשטדט – המכון לקרימינולוגיה, הפקולטה למשפטים ובית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוולד, האוניברסיטה העברית; גיא מונדלק – הפקולטה למשפטים והחוג ללימודי עבודה באוניברסיטת תל-אביב. המחברים מבקשים להודות לענבל אלטמן, נואמי ליברמן ולידיה רבינוביץ' על עזרתן הרבה בהכנת המאמר.
1 David Dante Troutt, "Ghettos Revisited: Antimarkets Consumption, and Empowerment", 66 *Brooklyn L. Rev.* 1 (2000).

התהליך עצמו מזמין ביקורת עצמית, בחינה מתמדת של מי נכלל בו ושל מי שהודר, מי זכה בתוצאות ההליך ומי הפסיד, והטלת ספק בכללי המשחק ובתוצאות שכבר התקבעו. ליצירת הכרך אספנו מאמרים המציגים פנים שונות של מושג ההעצמה. מעבר לעניין הקיים בכל מקרה בפני עצמו, כריכת המאמרים יחד יכולה להצביע על הגיוון הרב הקיים במושג זה ולאפשר בחינת התייחסויות שונות אליו ועיון בהן – היכן וכיצד הן מתייחסות זו לזו, היכן הן משלימות והיכן הן מנוגדות. בפרק המבוא נרצה להדגיש את רוחב היריעה של מושג ההעצמה, אך בעיקר את הערך המוסף שמושג זה מציע ביחס למושגים אחרים ואת ייחודיותו לשיח המשפטי. זאת ועוד, נרצה להצביע על אסטרטגיות של העצמה, ואף חשוב מכך – על "קונפליקטים של העצמה". כלומר, ברצוננו להדגיש כי העצמה איננה משתנה כמותי אשר ניתן באופן בינארי לציין כי יש יותר או פחות ממנו. מדובר בערך, או בקבוצת ערכים, המציע דגשים להתבוננות על תהליכים לשינוי חברתי. מעבר לממד התיאורי יש למושג זה גם ממד נורמטיבי אשר יכול לכוון את קובעי המדיניות. עם זאת אין מדובר במתכון פשוט אשר מוביל כתנאים מסוימים וקבועים למטרה אחת ויחידה. מורכבותו של המונח נובעת גם מהדרכים המגוונות שבהן ניתן לפעול על מנת לקדם העצמה, אך מקשה עוד יותר היא העובדה שלעיתים העצמתו של האחד יכולה לפגוע באחר; העצמת היחיד יכולה לפגוע בקבוצה; העצמת הקבוצה יכולה להחליש הן את היחיד הן את הקהילה הרחבה יותר. בדומה, תהליך אשר העצים בעבר יכול להפוך להיות גורם מחליש במצבים חדשים ויכול לקבע כל שינוי בהמשך. התמקדות בהעצמה מחייבת לבחון בכל עת מי מרוויח, מי מפסיד, מהו התהליך, וכיצד ניתן לשנות את מערך הכלים המשמשים להעצמה.

בחלק הראשון של פרק זה נדגים את מגוון המשמעויות המיוחסות במחקר המשפטי למושג ההעצמה. מתוך מגוון זה ננסה להדגיש את אותן משמעויות אשר לדעתנו מעניקות למושג ערך ייחודי ומוסף, ובייחוד נבקש להדגיש את חשיבותה של העצמה כתהליך נמשך. בחלקו השני של פרק זה נרצה לבחון את דרכי ההעצמה; את המושאים של ההעצמה תוך הבחנה בין יחידים לקבוצות, את הסוכנים של ההעצמה תוך הבחנה בין גופים מדינתיים לחוץ-מדינתיים ואת האסטרטגיות השונות להעצמה. נסכם בבחינה ביקורתית של הקונפליקטים הנובעים ממושג ההעצמה. בחלקו השלישי של המבוא נסקור את המאמרים המופיעים בכרך זה ונקשרם למשמעויות השונות של מושג ההעצמה.

א. הגדרות של העצמה

1. מעוצמה להעצמה

מושג ההעצמה צומח מתוך מושג העוצמה (power, empowerment בהתאמה), אך המעבר לדין בהעצמה מניח קיומם של רבדים נוספים החורגים מהניתוח הצר של עוצמה.

העצמה במשפט

בחלקו הראשון של פרק זה נצביע על מונחי היסוד של מושג העוצמה, ובחלקו הבאים של הפרק נתמקד במרכיבים אשר העצמה מוסיפה מעל ומעבר לעוצמה. הניתוח המקובל של עוצמה מבחין בין שלושה ממדים. המשותף לשלושת הממדים הוא היכולת להגביל את כוח הבחירה של האחר, את החופש שלו או את האוטונומיה שלו.² הממד הצר נוגע להשפעה של פרט אחד על התנהגותו של פרט אחר (כאשר המונח "פרט" יכול להתייחס גם לארגון, לתאגיד, לרשות שלטונית וכיוצא באלה). במקרה הפשוט, לדוגמה, הפעלת אלימות כלפי נשים היא ביטוי של פגיעה בחירות האחרת, אך מעבר לכוח פיזי, גם פיטורים, מתן היתר או שלילתו על ידי רשות ציבורית, כפייה או איסור של טיפול רפואי – הם כולם ביטויים פשוטים של עוצמה. הממד השני של עוצמה נוגע לדרכים שבהן פרטים שולטים על מרחב האפשרויות הפתוח בפני אחרים, או מצרים באופן אחר את מרחב הבחירה האישי. במקרים אלה אין הפעלה ישירה של עוצמה בממד הצר. לעתים הפעלת העוצמה בממד זה אף מוצגת ונתפסת כמתן חופש בחירה ולא כאיסור, ולכן היא גם קשה יותר לאיתור. כך למשל מוצגות תכניות המדגישות את קידום האפשרות של אמהות חד-הוריות להשתלב בתעסוקה כהעצמה, ביחס למצב של אבטלה.³ שילוב השמה עם הכשרה מקצועית, עם מעונות יום ברמה גבוהה ועם הבטחת שעות עבודה גמישות מאפשר הזדמנויות ששוק העבודה לא פתח בעבר. אך די בכך שהעבודות שאליהן האמהות מכוונות אינן מותאמות ללוח הזמנים אשר הן יכולות לעמוד בו עקב הצורך לתמרן בין אחריות בבית לבין זו במקום עבודה, על מנת שתוכניות שכאלה יהפכו לאמצעי להגבלת חופש הבחירה. במקרים אלה יש שתי אפשרויות – לחדול מקבלת הקצבה או לצאת לעבוד במחיר של הזנחת הצרכים מחוץ לעבודה.⁴ כלומר האופן שבו מבנים תכניות השמה של מובטלים יקבע אם מדובר בהרחבת מרחב הבחירה או בהפעלת עוצמה כנגד לנשים. הממד השלישי של עוצמה בוחן את מקורותיה של העוצמה החברתית, והוא נוגע לאותם מצבים שבהם אין פרט אחד או כמה פרטים מוגדרים אשר מעצבים את בחירותיו של אחר. במקרים אלה מדובר ב"שיטה", ב"מערכת", ב"משטר", ב"תרבות" ואף ב"אידאולוגיה". אלה הם הקובעים את יחסי העוצמה. כשם שבירוקרטיה נחזית כנטולת

2 Steven Lukes, *Power* 10 (Steven Lukes ed., 1992).

3 אין אנו דנים כאן בהכרח בתכנית מהל"ב הישראלית. תכניות מרווחה לעבודה אינן מקשה אחת, ותכניות הנחזות לדומות יכולות להניב תוצאות שונות על פני הציר של פתיחת האפשרויות העומדות לרשות המובטל או צמצומן.

4 עינת אלבין "דיני הבטחת הכנסה והשלכתם על זכותן של נשים עניות לשוויון בשוק העבודה" עבודה חברה ומשפט יא 155, 162 (2005).

יד מכוונת ודמות שתקבל אחריות,⁵ כך גם הממד השלישי של עוצמה בוחן הבניה חברתית החורגת מאינטראקציה מוגדרת וברורה בין שניים. בהמשך לדוגמה הקודמת, מרחב האפשרויות והבחירה של נשים אשר אינן מועסקות בשוק העבודה איננו אך ורק תולדה של פעילות מכוונת עוצמה כגון אפליה (הממד הראשון) ומבנה תכנית השמה למובטלים (הממד השני). מדובר במקרה זה בהבניה חברתית רחבה ומסועפת היונקת מתפקידה של האם במשפחה ובשוק העבודה ובו זמנית מגדירה אותה.⁶

המחקר בדבר עוצמה מחייב לבחון אפוא מי הם הפרטים (או רשויות או ארגונים) היכולים להשפיע על פעולתם של אחרים ולעצבה, באילו כלים ומסודות נעשה שימוש על מנת להשפיע על בחירותיהם של אחרים (או לשלול את חופש הבחירה כליל) ומיהם הפרטים אשר נשלל מהם הכוח להחליט באופן עצמאי. לכאורה, מתהליך זה גם נגזרת תפיסת ההעצמה, כלומר משמעות המושג "העצמה" היא מתן עוצמה לפרטים אשר בדרך כלל נמצאים בצד חסר-העוצמה. ככל שמדובר בממד הצר של עוצמה, כך גם ניתן לחשוב באופן פשוט על תגובת ההעצמה. מתן אמצעי הגנה למי שגר באזור ספר או לנערה המסתובבת ברחובות העיר הוא אמצעי של העצמה. איסור על מעסיקים לפטר עובדים באופן שרירותי, או על המדינה מלסרב לבקשת היתר ללא הנמקה – הוא אמצעי של העצמה.

אך ביטויים של העצמה נהיים ברורים פחות כאשר מתייחסים לממדים המורכבים יותר של המושג "עוצמה". צמצום של מרחב שיקול הדעת והבחירה המסור לפרט אינו עניין אשר קל לזהותו וגם לא נושא אשר קל לבחור את האמצעי המתאים לתקנו. בהמשך לדוגמה הקודמת, תכניות השמה נדרשות על מנת לאפשר לחלק מהנשים לבחור, אך הן גם אמצעי לצמצום כוחן של אחרות. המבנה של תכניות שכאלה מושגת בין השאר על הנחות שלפיהן "לנשים כדאי לצאת לשוק העבודה כאמצעי להבטיח שוויון ואף מימוש עצמי", ולחלופין הן בנויות על ההנחות "שיש להכיר בערך העבודה של אישה בביתה, ואין לצפות ממנה לקחת חלק פעיל בשוק העבודה". שתי הגישות מרחיבות אפשרויות מסוימות וסוגרות אחרות. כמו כן, שתיהן מתאפיינות בתובנה שהיא לכאורה אובייקטיבית בקשר למה ראוי ומה אינו ראוי לנשים הנדרשות לתמרן בין משפחה לעבודה.

5 Max Webber, *Sociological Writings* 92 (Wolf Heydebrand ed., 1994)

6 דפנה הקר ומיכל פרנקל "הורות פעילה ושיוויון הזדמנויות בעבודה: הצורך בשינוי מאפייניו של שוק העבודה" עבודה חברה ומשפט יא 275, 278 (2005); אמיר פז פוקס "רפורמת רווחה בין הקפיטליזם לפטריארכיה: על חוק הסדרים התשס"ג-2003 והקיצוץ בקצבאות הבטחת הכנסה למובטלים צעירים ולאמהות חד-הוריות" עבודה, חברה ומשפט י 345, 339 (2004).

העצמה במשפט

הקושי באיתור הבעיה של חלוקת עוצמה והאמצעים הנדרשים על מנת להגיב לה נהיים מורכבים יותר כאשר עוברים לרובד השלישי של עוצמה. בהיעדר דמות ברורה המפעילה את העוצמה, ולעתים אף בהיעדר מודעות ברורה למערך העוצמה הכולל (למשטר, לשיטה או לתרבות) קשה גם לדעת מהיכן ניתן להתחיל להניע שינוי כולל. כיצד מתקבעים הערכים הנורמטיביים בקשר לתפקיד האישה בתא המשפחתי ומחוצה לו? כיצד ניתן להתחיל ולהניע שינוי של ערכים אלה? האם קבלת הערכים הקיימים מעידה על "תודעה כוזבת" של קבוצות ופרטים מוחלשים המאמצים את ערכי הרוב, או שמא הערכים הקיימים משקפים נאמנה רצונות והעדפות אשר אינם מחייבים התערבות והעצמה כלשהן? דילמה זו מחדדת את השאלה מי הוא הריבון להחליט על הצורך בהעצמה, על מטרותיה ולהגדיר את הצלחתה.⁷ בחירות אישיות רבות מעוררות שאלות קשות בקשר לסיבות לבחירה ואם יש מקום להתערב בה – מכירת איברים, זנות, עיסוקים בעבודות בזויות, המשך מגורים עם בן זוג אליים, ויתור על נכסים במסגרת הליך גירושין, ויתור כלכלי על מנת שלא לפגוע בשם טוב ועוד.

הקושי באיתור אמצעי ההעצמה בעת המעבר מהממד הצר של עוצמה לממדים הרחבים יותר, כמו גם הקושי בקביעה ערכית של מפעיל ההעצמה בקשר למה רצוי לאחרים, משתלבים בביקורת אחרת על המודל המתואר כאן של עוצמה. המושג "עוצמה" נושא אופי שלילי היות שהוא מכוון בעיקר להגבלת מרחב הבחירה של האחר, אך לעוצמה גם משמעות חיובית אשר אינה מקבלת ביטוי במסגרת שתוארה עד כה. המודל החיובי של עוצמה מתבסס בדרך כלל על עצם הכוח המופק מפעולה משותפת עם אחרים. עוצמה זו באה לידי ביטוי בעצם היכולת של שני פרטים או יותר להגיע להסכמה בקשר למטרות משותפות. הדרך להעצמה במובנה החיובי נסללת כאשר פרטים רבים יכולים לחבור יחד, להגדיר מטרות משותפות, לבחון את יחסי הגומלין בין חברי הקבוצה לבין אלה שמחוצה לה ולהגדיר דרכי פעולה.

כפי שיודגש בהמשך, העצמה היא תהליך, והחבירה לאחרים איננה אך ורק אמצעי אלא גם מטרה בפני עצמה. העצמה במובן זה איננה מניחה כי כל פרט הוא איבוד, וכי לכל פרט טעמים והעדפות אשר הסיבה להתגבשותם היא אקסוגנית. כלומר, לא די לשאול "מה רוצים פרטים". ניתוח כלכלי למשל מניח בדרך כלל כי טעמיו של הפרט נתונים,⁸

7 ראו דיון בשאלה זו בעניין מצבן החברתי והמשפטי של נשים אצל: Roy L. Brooks, "Feminist Jurisdiction: Toward an Understanding of Feminist Procedure", 43 *Kan. L. Rev.* 317 (1995).

8 אם כי גם בקרב העוסקים בניתוח הכלכלי של המשפט וכאלו העוסקים בסוציולוגיה של הבחירה החופשית יש החושבים כי יש צורך להפנים את תהליך היווצרותן של העדפות הפרטים. ראו למשל: Amartya Sen, *Rationality and Freedom* (2002).

לעומת זאת ההנחה בתהליך ההעצמה היא שעצם תהליך החבירה יכול לעצב מחדש את העדפות הפרט. היכולת לברר את עמדותיהם של אחרים, לבחון באופן ביקורתי את עמדותיך שלך, לזהות את המשותף ואת השונה, להגדיר דרכי עבודה משותפות, לריב, להשלים, להתפשר, לעמוד על שלך ולהתגמש – כל אלה נרשמים כחוויה אשר ניתן לשער שיש לה השפעה על עצם העדפות הפרט.

בצד הדגש על העצמה כתהליך אין לזנוח את תוצאות תהליך ההעצמה. לא די בעצם החבירה המשותפת. הגם שלזו יש ערך אינטרינזי (פנימי) משל עצמה, הרי שהיכולת לחבור לאחרים ללא היכולת להשיג תוצאות עשויה גם להביא לפגיעה בהעצמה (או ל"כשל העצמה")⁹. כלומר, חבירה לאחרים ללא תוצאות יכולה גם לעצב את העדפות הפרט לבידול, לניכור ולריחוק מאחרים, אך חמור מכך – גם לאבדן האמונה כי הפרט אחראי (בעצמו או עם אחרים) לגורלו, לבחירותיו ולקביעת האפשרויות הפתוחות בפניו בהמשך. תחושת חוסר ההעצמה של פרטים קשורה בדרך כלל להרגשה כי אין ביכולתם של פרט או של קבוצה להניע שינוי של ממש; התהליכים הפוליטיים רחוקים מדי, גדולים מדי או אינם נגישים מספיק. תחושת חוסר ההעצמה יכולה לבוא לידי ביטוי בדרכים שונות כגון ביקורת וציניות כלפי מערכות השלטון (לרבות המשפט), תחושת ביטול עצמי או אפֶתיה.

עולה מהאמור לעיל שהמושג העצמה מכוון לתהליך כפול: האחד הוא מתן כלים המעניקים לפרט נעדר העצמה "כלי נשק" (כלי פיזי, זכות משפטית או אפילו אמונה ביכולתו) כנגד פרט חזק. השני נוגע להיבט של חבירה יחדיו.

המשפט הוא כלי לעוצמה. הוא איננו כלי בלעדי וגם לא תמיד החשוב ביותר, אך רוחב היריעה של המשפט ומונופול המדינה בשימוש לגיטימי בכוח מסמנים את המשפט כזירה חשובה להבנת המושג העצמה. המשפט מגדיר זכויות אשר מגנות על צד אחד מפני צד אחר אך גם מאפשר לצד אחד להכריע את האחר. המשפט מגדיר את מרחב האופציות הפתוחות בפני הפרט. המשפט גם לוקח חלק ביצירת המשטר, בהבניית הגמוניה, בהנצחה של תפיסות ערכיות ובהגדרתן כרף הבסיסי אשר על פיו החברה מתיישרת ומתעצבת. מרכיבי העוצמה שבמשפט מאפשרים לבצע חלוקה מחדש, להעביר את העוצמה מצד אחד לצד אחר, להרחיב את מתחם הבחירה ולהגדיר מחדש את הרף. במשפט גם טמונה היכולת לעודד את המרכיב החיובי של ההעצמה – לא ככלי לעומתי לעומת חלוקת עוצמה קיימת, אלא ככלי אשר מאפשר לפרטים לחבור יחד, להגדיר את מטרותיהם ולפענח את הדרך להניע שינוי.

9 המושג "כשל העצמה" נלקח מתוך אלישבע סדן העצמה ותכנון קהילתי: תאוריה ופרקטיקה של פתרונות חברתיים אנושיים (1997).

העצמה במשפט

המשפט בהקשר זה אינו עשוי מקשה אחת. באופן כללי ניתן להצביע על שני ממדים של העצמה משפטית: "הממד השלילי", הבא לסתור ולתקן יחסי עוצמה במובנם השלילי. המינוח "ממד שלילי" אינו מעיד על תפיסה ערכית שלילית, אלא פשוט על תפקיד המשפט – לתקן יחסי עוצמה במובן השלילי של המושג עוצמה (האחד מפעיל עוצמה על אחר). בכך נבדל הממד השלילי מ"הממד החיובי", שבו תהליך ההעצמה תומך בקידום עוצמה במובנה החיובי (היכולת לפעול יחד).

הממד השלילי של העצמה הוא כלי לתיקון יחסי עוצמה קיימים. הוא בא לידי ביטוי בקביעת נורמות מהותיות שנועדו לשנות את יחסי העוצמה בהתאם לתפיסה המונחית על ידי יוצרי המשפט באשר לשאלה "את מי להעצים וכיצד": אם יש להעצים עניים – ניתן לתת להם קצבאות. אם יש להעצים נשים – ניתן לתת להן הגנה בפני אלימות, בפני פיטורים בתקופת היריון והבטחה לשוויון זכויות בדיני ממונות במשפחה. אך על פי הממד החיובי, המשפט נועד לאפשר לקבוצות להגדיר לעצמן את מיצובן בחברה, את היכולת לפעול יחד על מנת לשנות את המטרות החברתיות ולהשפיע על מעצבי הכלל המשפטי להפנים את המטרות ואת ההעדפות שהקבוצה גיבשה לעצמה. המשפט הוא אמצעי לשינוי אשר מטרתו להניע שינוי נוסף. במרכיבו החיובי למשפט תפקיד רפלקסיבי – הוא מגדיר אפשרויות משפטיות הפותחות בפני קבוצות את היכולת להניע שינוי במשפט.¹⁰ המשפט אינו קובע את הזכות, אלא הוא קובע כיצד ניתן לפעול עם אחרים על מנת להשפיע על הקצאת הזכויות.

על אף ריבוי ההקשרים של העצמה, הדגש בכתיבה המנסה לייחד את מושג ההעצמה ביחס למושגים אחרים, הוא על התרומה של הממד החיובי של המושג, כלומר היכולת לחבור יחד ולהניע שינוי. כתוצאה מכך סוגיית ההעצמה מחייבת לבחון את יכולתו של המשפט להניע הליך שכזה, להבדיל ממתן אמצעי התנגדות לאחד כנגד האחר. לתפיסה החיובית של המושג העצמה קשר הדוק לדמוקרטיה, אך היא איננה מניחה כי אוסף ההעדפות המכריע על פי העיקרון של "קול אחד לכל אחד" ממצה את אפיקי השינוי. להעצמה היכולת להרחיב את העשייה הדמוקרטית על דרך של כינונה של חברה אזרחית פעילה המשפיעה באופן דינמי ורציף על תפיסת פרטים וקבוצות את צורכיהם. היא מאפשרת יצירת אפיקים חדשים לשינוי ולהשפעה שמטרתם לחייב אחרים להפנים את מכלול האינטרסים המורכב אשר אינו מקבל ביטוי טבעי בהליך של דמוקרטיה נציגותית ומאשרת שימוש באפיקים אלה. בדומה, המושג העצמה קשור בקשר הדוק לזכויות האדם. הוא מאפשר לקבוצות ולפרטים לחדור מבעד למסגור (framing) של סוגיות חברתיות על

Jiri Priban & David Nelken, *Law's New Boundaries: the Consequences of Legal Autopoiesis* 1-20 (2001)

פי העדפות ורצונות הרוב ולהציע דרך חדשה להתבונן על בעיות מוכרות. המושג העצמה מאפשר לעמת את הסדר הקיים עם פתרונות אשר אינם מונחים על שולחן המחוקק, או שאינם מקבלים את ביטויים הטבעיים באיזוני האינטרסים בבית המשפט. ולבסוף, להעצמה גם קשר ברור לשוויון. הן תיקון יחסי עוצמה (הממד השלישי) והן קידום ההגדרה העצמית של קבוצות ופעולתן לשיפור מיצובן בקהילה (הממד החיובי) מניחות כי הדבר יקדם רמה גבוהה יותר של שוויון. ההכרה בשונות בין קבוצות לפרטים אשר בבסיס מושג העצמה מעניקה דגש רב יותר לשוויון מהותי ואיכותני, ולא שוויון פורמלי וכמותי.

2. גוונים של העצמה

(א) העצמה כתהליך של שינוי חברתי באופן כללי

ניסיון להגדיר את המושג העצמה ואת השלכותיו על הניתוח של משפט מתוך הספרות המשפטית עצמה מגלה כי המונח נהיה רחב ואפילו רחב מדי. נעשה בו שימוש לציין הרבה כוונות טובות ודברים חיוביים.¹¹ לעתים הכוונה היא להשגת מטרות פרקטיות, לעתים מלווה אותו נימה אופנתית של רוחניות, שיתוף ויצירת תקווה אצל קבוצות חלשות ומודרות.¹² אלו וגם אלו הן מטרות חשובות ותורמות. תחושות של אפליה, חוסר שייכות, חוסר תקווה ותחושת נטישה גורמות לחוסר אמונה וביטחון ביחיד ובשלטון החוק. כמו כן, תחושות הוגנות, ביטחון ושייכות הן גורמים חשובים במאבק בפערים כלכליים, חברתיים ותרבותיים. עם זאת תפיסה רחבה זו המקשרת את כל מה שטוב עם המושג העצמה לוקה בשני מישורים.

במישור האחד, השימוש במונח העצמה יכול גם לקבל גוון פטרנליסטי המכתיים אוכלוסיות שונות כמוחלשות; אמנם בכוונה טובה, אך תפיסת האוכלוסיות החיות בעוני כאוכלוסיות אשר יש להעצימן מניחה כי לגורם חיצוני ידע באשר למה טוב לאותן אוכלוסיות. ידע זה מכיוון גם ליעדים שאליהם יש לשאוף וגם לדרך ליעדים. וכך למשל ניתן להעצים אנשים החיים בעוני על ידי דרבונם לצאת לשוק העבודה ולהכניסם למסלול חיים כלכלי "נורמטיבי" ועצמאי. עיסוק במושג העצמה באופן זה איננו מברר עם האנשים החיים בעוני את הסיבה לכך שהם אינם עובדים, מה הם המכשולים בדרך לשוק העבודה, והוא איננו מאתגר את ההנחה כי השתתפות בשוק העבודה היא בהכרח מפתח קסמים

11 המושג איננו משמש כמושג שלילי, להבדיל מביקורת על השימוש במונח המופיעה מעת לעת.

12 ראו למשל: Sasha Courville & Nicola Piper, "Hope, Power, and Governance: Section One: Building Institutions of Hope: Harnessing Hope Through NGO Activism", 39 *The Annals of the America Academy of Political and Social Science* 592 (2004)

העצמה במשפט

המאפשר להתגבר על חסמים שונים העומדים בפני יחידים וקבוצות. באופן פרדוקסלי העצמה יכולה להפוך בקלות לאמצעי של פיקוח ושליטה חברתיים. היא איננה מכירה בכוחות שיש לאוכלוסיות המוחלשות. היא נוטה להעניק זכויות כלכליות, אך לא זכויות של השתתפות, תוך שימור ההנחה שאנשים החיים במצב של חולשה אינם באמת יכולים לקחת חלק בתהליכי קבלת החלטות. למעשה, עצם התפיסה שלפיה האחד אומר על אחר כי הוא זקוק להעצמה, היא אמירה המייצרת הייררכיה של ידע, של סטטוס ושל כוח. שימוש פזיז במושג העצמה יכול לייצר בדיוק את התהליך ההפוך של סטיגטיזציה.

במישור השני, לעתים יש תחושה כי נעשה במונח "העצמה" שימוש רב מדי, וכי הוא נמתח יתר על המידה, ולו על מנת לקבץ תומכים ברעיונות שונים תחת קורת גג אחת ולהעלים הבדלים וקונפליקטים. כך נוצר מעין מושג ממקד, קונסנסואלי. ככזה, העצמה יכולה לחפוף את המושג זכות, את המושג כוח, את המושג צדק חלוקתי ואף את המושג חסד וצדקה. אם הכול נופל לחצרה של העצמה, אז ייתכן שמדובר במושג ריק מתוכן, חסר כוח מסביר וודאי חסר כוח נורמטיבי ופרקטי. ככזה, המושג העצמה יכול להצטרף למושגים אחרים אשר צמחו לקונסנסוס בספרות האקדמית ולאחר מכן בוקרו כריקים מתוכן, ובהם גם הניגוד של העצמה – "הפיקוח החברתי"¹³.

על אף שתי ביקורות אלה עדיין מוקדם להספיד את המושג העצמה כבלתי רלוונטי. עיון בספרות מצביע על האפשרות לחלץ מתוך מושג זה כיוונים תיאוריים ונורמטיביים כאחד אם כי אין בהכרח מדובר במשנה סדורה וברורה. בהמשך חלק זה נציג כמה שימושים שכיחים יותר המרכיבים את האופן שבו המושג העצמה נבנה בספרות.

(ב) העצמה כחלוקה צודקת של משאבים

דרך אחרת שבה ניתן לחשוב על העצמה היא לראות במושג כמבטא תהליך של חלוקה צודקת של משאבים בין שמדובר במשאבים ציבוריים ובין שמדובר בחלוקת הכנסות בחברה או בקידומו של צדק חלוקתי במשפט הפרטי. בדומה לאפשרות הכללית של העצמה כאמצעי לשינוי חברתי, גישה זו רחבה מדי ואיננה מבחינה בין מנגנונים שונים של חלוקה. על פי גישה זו, כל הסדר בפקודת מס ההכנסה, במערך קצבאות הרווחה, ואף כל כלל במשפט הפרטי נכללים במונח העצמה. תחומי משפט שלמים הופכים להיות

13 סטנלי כהן טען כי המושג פיקוח חברתי הפך להיות "מושג מיקי מאוס" ולמעשה ריק מתוכן. חוקרים רבים מנסים מאז לעמוד על הייחוד של המונח ולבודק את מרכיביו השונים; Stanley Cohen, *Visions of Social Control: Crime, Punishment and Classification* (1985); John McLare, Robert Menzies & Dorothy E. Chunn, *Regulation Lives: Historical Essays on the State, Society, the Individual and the Law* 3-22 (2002).

קטגוריות של העצמה. אלה כללים המספקים זכויות והקצאות – הם מגדירים את התוצאה הרצויה מראש. כללים אלה נכנסים בגדר המודל השלילי של ההעצמה – לתקן יחסי עוצמה קיימים, במובן של תיקון כוחו של האחד על האחר.

תפיסת ההעצמה הכוללת כל כלל משפטי העוסק בהקצאת משאבים ובחלוקתם נופלת לאותה המלכודת המזהה את המושג העצמה עם תהליך לשינוי חברתי באופן כללי. זה מושג רחב מדי אשר מקבץ יותר מדי אמצעים משפטיים תחת קורת גג אחת. כך למשל קיים ויכוח במשפט אם יש מקום לבצע צדק חלוקתי על דרך שינוי כללים במשפט הפרטי, או על דרך של מיסוי וקצבאות.¹⁴ זיהוי העצמה עם המושג חלוקה מחדש יכול להתייחס לשתי האפשרויות כמעצמות. אין הוא מסייע יתר על המידה בהבחנה ביניהן, ואין במושג עצמו משום תרומה ממשית לוויכוח. מקום שהמושג העצמה יכול לסייע הוא דווקא בזיהוי החסר בשתי האפשרויות כך שגם האפשרות של מיסוי וגם האפשרות של שינוי בכללי המשפט הפרטי אינן בהכרח מקדמות את המודל החיובי של ההעצמה ואת היכולת של פרטים וקבוצות לחבור יחד להנעת שינוי על ידי שימוש בכלים משפטיים וחוקי־משפטיים כאחד.

עיון זהיר בחלק מהדוגמאות המעניינות יותר שבהן נעשה שימוש מושגי במינוח ההעצמה, מגלה כי בדרך כלל הדגש על חלוקה מחדש של משאבים מלווה בהתייחסות משלימה, כזו הכוללת גם את הביטוי החיובי של העצמה – היכולת לחבור יחד ולשתף פעולה. כך למשל השתמשו בדרום אפריקה במונח העצמה בחקיקה שנועדה להעניק מעמד מיוחד לאוכלוסיית השחורים בעת הליכי הפרטה תוך מתן נגישות לרווח מתהליכי ההפרטה, וזאת על מנת לתקן קיפוח היסטורי.¹⁵ דוגמה זו מתייחסת לממד השלילי של העצמה המדגישה את החלוקה מחדש של משאבים כלכליים. עם זאת יש בדוגמה זו גם מאפיינים המצביעים על מרכיבים נוספים אשר מבחינים בין הקצאה חלוקתית זו לבין כל הקצאה הנעשית בדיני המסים והביטחון הסוציאלי. במקרה זה המדינה מכירה בקיפוח קבוצה במשך שנים. בנסיבות של דרום אפריקה, עצם ההכרה בקיפוח היא חלק ממרכיב ההעצמה, המתקשר למאפיינים המופיעים בהמשך – הכרה, אפיון והגדרת קבוצה כמו גם מתן נגישות לעסקים כלכליים, להבדיל מהעברת קצבאות לעני. מתן נגישות לשחורים בהליכי הפרטה נועדה ליצור תשתית כלכלית חזקה יותר לאוכלוסיה המוחלשת ביותר

Louis Kaplow & Steven Shavell, "Why the Legal System is Less Efficient than the Income Tax in Redistributing Income", 23 *J. Legal Stud.* 667, 675 (1994)

Stephanie R Nicolas, "Privatizing South Africa's Industries: The Law and Economics of a New Socialist Utopia", 30 *L. & Pol'y Int'l Bus.* 721 (1999)

העצמה במשפט

במדינה.¹⁶ היא מבטאת גם את הרצון לעודד עשייה אקטיבית על פני קבלה פסיבית. אמנם מקור הזכות הוא במנגנון של חלוקה מחדש על ידי העדפה מתקנת, אך בהמשך הוא מעודד עצמאות ויזמות כלכלית.

(ג) העצמה כזכויות

העצמה יכולה להיעשות על ידי חיזוק שיח ופרקטיקה של זכויות. הציפייה היא שהגדרת זכויות – הן מכוח חוק והן על ידי פיתוח שיח זכויות חוקתי – תחזק את כוחן של אוכלוסיות מוחלשות. בספרות המשפטית זכויות נתפסות פעמים רבות ככלי מרכזי להענקת כוח לחלש בשולי החברה. בזכות עצמה כבר מגולם כוח. גישה זו רואה במונח "זכות" אמצעי המגן על החלש מפני מנגנוני עוצמה של החזקים.

אל מול גישה זו קיימת גישה המטילה ספק ביכולת של זכויות משפטיות פורמליות ונוקשות לקדם את מעמדן של קבוצות.¹⁷ ביקורת זו נובעת מכמה טעמים: ראשית, יש לזכור כי גם הזכות עצמה תלויה ביכולת וברצון לאכוף אותה. ניתן אף לטעון כי הסתפקות בזכויות היא לא יותר מאשר מסך עשן המאפשר לחברה להתהדר בקיומן ובכך למנוע מאמצים לשפר את מעמדן החוקי של קבוצות מודרות. ללא אכיפה, הזכות איננה מעצימה את החלשים. לדוגמה, מערכת הזכויות המובטחות לנשים בשוק העבודה בישראל נחשבת מתקדמת וליברלית ביותר וכמעצימה את הנשים העובדות,¹⁸ אך בחינה מדוקדקת מראה כי הן אינן נאכפות, ולכן עצם קיומן איננו משיג את מטרת ההעצמה.¹⁹ אי לכך, השוואה של זכות להעצמה מוגבלת היות שהיא מניחה גישה שווה ואפשרות שווה של כל אדם ליישום הזכויות הלכה למעשה. יש לזכור כי קיימות אוכלוסיות רבות התלויות בסוכנים

16 ראה למשל בספר זה: מיכל אהרוני וגליה פיט "ממאבקי זכויות להעצמה כלכלית סיוע משפטי לפיתוח קהילתי כלכלי כתפיסה חדשה של עריכת דין חברתית".

17 Patricia J. Williams, "Alchemical Notes: Reconstructing Ideals from Deconstructed Rights", 22 *Harv. C.R.-C.L.L. Rev.* 405 (1987); Richard Delgado, "The Ethereal Scholar: Does Critical Legal Studies Have What Minorities Want?", 22 *Harv. C.R.-C.L. L. Rev.* 304 (1987); Duncan Kennedy, "The Limited Equity Coop as a Vehicle for Affordable Housing in a Race and Class Divided Society", 46 *How. L.J.* 85, 114 (2002).

18 פרנסיס רדאי "נשים בשוק העבודה" מעמד האישה בחברה ובמשפט 64 (פרנסיס רדאי ואח' עורכות, 1995); רות בן ישראל שוויין הזדמנויות ואיסור אפלייה בעבודה כרך ב פרקים 8-7 (1998).

19 מיכל תג'ר "לעבוד בלי כבוד: זכויות עובדים והפרתן" האגודה לזכויות האדם והאזרח (2006); www.acri.org.il/pdf/2211.pdf; נוגה דגן-בוזגלו "הזכות לעבודה בישראל: מבט משפטי ותקציבי" מרכז אדווה (2007), www.adva.org/userfiles/file/work_full.pdf.

מקצועיים ובפקידי ציבור (אנשי רווחה, רופאים ואחרים), והן אינן יכולות למצות את זכויותיהן בגלל פחד, היעדר נגישות או חוסר אמון בסוכנים אלו.²⁰ נמצא שגם כאשר מדובר בזכות לקצבה קיימת בעיה של מיצוי זכויות הנובעת מחוסר ידע, מבושה, ממורכבות ההליך לבחינת הזכאות או מההנחה של פרטים שממילא הם לא ימצאו ראויים.²¹ ביקורת זו מקרינה שוב על שני הממדים של המושג העצמה. אם הענקת זכות ככלי של העצמה שלילית איננה מלווה באמצעי העצמה חיובית המאפשרים לפרטים ולקבוצות לממש את זכויותיהם, אזי הזכות נותרת כהבטחה שאין בצדה מימוש. שנית, אל מול זכויות אוכלוסיות מוחלשות מועמדות זכויותיהן של קבוצות חזקות, ובייחוד הזכויות ה"פרטיות" כגון זכות הקניין וחופש החוזים. כל אחת מהזכויות ניתנת לפרשנות שונה כך שבתוך זכות הקניין ניתן לאתר ממדים המחזקים קבוצה חלשה (ולדוגמה הפיתוח של זכות הקניין של עובדים במקום עבודתם בישראל), ובזכות הנדמית כמעצמה ניתן לפתח פרשנות מצמצמת אשר יכולתה להניע שינוי מוגבלת (ולדוגמה הקביעה כי הזכות לחינוך מתמצית במניעת שלילת החינוך, אך שוללת הרחבה של הזכות כמכילה הוראות האוסרות על אי-שוויון בנגישות לחינוך והקצאה בלתי שוויונית של משאבים²²). ולכן בקרב התומכים בגישה ביקורתית למשפט (critical legal studies) נהוג

- Joel F. Handler, "Community Care for the Frail Elderly: A Theory of Empowerment", 20
50 *Ohio St. L.J.* 541 (1989)
- דורון אברהם ורוטר רפאל "עובדים בשכר נמוך וסובסידיות לשכרם" המוסד לביטוח לאומי, 21
מנהל המחקר והתכנון (1976); Anne Corden, *Taking up Means Tested Benefit: The Process of Claiming Family Income Supplement* (1983); Craig Peter, "Costs and Benefits A Review of Research on Take Up of Income-Related Benefits", 20(4) *J. Soc. Pol'y* 537, 565 (1991); Deacon Alan & Bradshaw Jonathan, *Reserves for the Poor: The Means test in British Social Policy* (1983); Peter Taylor-Gooby, "Rent Benefits and Tenants Attitudes: The Batley Rent Rebate and Allowance", 5(1) *Study J. Soc. Pol'y* 33 (1976)
- בתחום דיני העבודה בוחר בית המשפט להעניק פרשנות מרחיבה ל"זכויות פרטיות", והוא 22
מדגיש את זכותם הקניינית של העובדים במקום עבודתם; ראו: דב"ע 3-7/98 מועדים – משהב"ט מדינת ישראל, פד"ע לג 441 (1998); עס"ק 1008/00 הורן את ליבוביץ בע"מ נ' הסתדרות העובדים הכללית החדשה, פד"ע לה 173 (2000); ע"ע 1189/00 לוינגר נ' מדינת ישראל, פורסם במאגר נבו (2.10.02). לעומת זאת בתחום החינוך משתמש בית המשפט ברטוריקה לא אחידה – לעתים מצמצמת ולעתים מרחיבה – לפרשנות של שוויון ונגישות לחינוך ולמשאבים בחינוך. בג"ץ 1554/95 עמותת שוחרי גילת נ' שר החינוך, פ"ד נ(3) 2 (1996), בג"ץ 2599/00 יתד – עמותת הורים לילדי תסמונת דאון נ' משרד החינוך, פ"ד נו(5) 834 (2002).

העצמה במשפט

לראות בזכויות חרב פיפיות.²³ על פי גישה זו, אין הנחה א־פריורית כי קידומן של זכויות פורמליות, אשר אינן מחייבות שיקול דעת בהפעלתן ובחינת ההקשר החברתי ביישומן, ייצוק בהכרח תוכן במושג "העצמה".²⁴ לפיכך זיהוי המושג "העצמה" עם המושג "זכויות" איננו נכון. לא כל זכות מעצימה. ושוב – בהיעדר יצירת מנגנון של העצמה חיובית שבו ניתן לקבוצות להשפיע על עצם הגדרת הזכות (ועל אכיפתה), זכויות יכולות להנציח יחסי עוצמה ולא לתקנם.

אין לשלול את האפקטיביות ואת החשיבות של הקצאת זכויות ומשאבים כלכליים, אך אין באלה כשלעצמם כדי לייצר מושג מובחן של העצמה. הן הזיהוי של ההעצמה עם חלוקה מחדש של משאבים והן הזיהוי עם זכויות משפטיות לוקים בחסר משום שהם משמרים את ההנחה שלפיה המדינה, או איש ציבור או בית משפט יכולים להגדיר את בעיית העוצמה (מי מפעיל עוצמה על מי, ומי נזקק להעצמה) ואת הדרך לפתרונה. זוהי העצמה שבבסיסה מגיעה מלמעלה. היא משאירה את הציבור המוחלש כמקבל פסיבי של מה שהוקצה מלמעלה. שינויים פוליטיים יכולים להסיג את מה שניתן בעבר, והזכאים יקבלו יותר או פחות באופן התלוי בתנודות עתיות בהכרה הקואליציונית או בהרכב בית המשפט. אין בקבלה פסיבית זו משום שינוי תשתיות המעניק לפרטים ולקבוצות חלשות את הכוח להגדיר את צורכיהם בעצמם ולהשפיע על תהליכי קבלת ההחלטות. המרכיבים הבאים של מושג העצמה מנסים לצקת תוכן למושג באופן אשר יכול להפוך את אלה אשר מקבלים משאבים וזכויות לציבור אקטיבי. מרכיבים אלה מסיטים את מושג העצמה ממיקוד בלעדי בממד השליילי (תיקון יחסי עוצמה) לעבר הממד החיובי (קידום היכולת לפעול).

(ד) העצמה כאיסוף מידע והעברתו

להעצמה תפקיד חשוב בהעברת ידע לפרט ולקבוצה. ניתן לראות בתפקיד זה אמצעי התומך במטרות המופיעות בהמשך. ללא מידע לא ניתן לחשוב על פעילות אפקטיבית. כפי שנראה בהמשך, להעברת מידע חשיבות בפעילותם של סוכני השינוי – בין שמדובר בארגונים חברתיים, בעורכי דין או בנציגי פרופסיות אחרות (ובעיקר רלוונטי לחשוב על העובדים הסוציאליים, אך ייתכן גם תפקיד ליועצי השקעות, לכלכלנים, לפסיכולוגים ועוד). תפקיד העברת המידע מחייב בראש ובראשונה את איסופו, הגדרת אפשרויות פעולה שונות, הבהרת ההשלכות של בחירה בין אמצעים שונים והגדרת העלויות

23 ; Morton Horowitz, "Rights", 23 *Harv. Civ. Rts.-Civ. Liberties L. Rev.* 393, 405 (1988)

Delgado לעיל ה"ש 17, בעמ' 306.

24 Kennedy, לעיל ה"ש 17, בעמ' 85.

והסיכונים. בספרות המשפטית ניתן לראות דיון בתפקיד של העברת מידע בהקשרים שונים, כמו למשל העברת ידע מדויק ואמין לחולים לגבי יתרונות וסיכונים של שימוש בתרופות מסוימות. לידע זה חשיבות מיוחדת בעידן שבו חברות התרופות עושות שימוש נרחב באמצעי התקשורת כדי לשכנע ביעילות התרופה שברשותן, מצד אחד, ולהביא תרופות ניסיוניות לידיעת ציבור החולים, מצד אחר.²⁵ בדומה יש המדגישים את החשיבות של לימוד נשים את הזכויות המגיעות להן, ידע המוגדר בספרות כמסד חשוב בהעצמתן.²⁶ כך למשל כבר בשנת 1930 תנועת נשים למען שיווי זכויות בישראל הוציאה לאור ספרון, ובו מידע על זכויות האישה כדי "לחנך נשים לעמוד על זכויותיהן במסגרת המערך המשפטי הקיים בארץ ישראל".²⁷ בהמשך ניתן להצביע על נעמת, ולאחר מכן על מגוון ארגונים חברתיים אשר חיפשו להעביר ידע על זכויות לנשים. אך אין מדובר רק בהנגשת ידע משפטי. העצמה איננה מתמצה במיצוי זכויות, אלא ביכולת לבחון את מערך הזכויות כחלק מתהליך קבלת החלטות מורכב. כך למשל בהקשר של הגנה על נשים שנפגעו מאלימות במשפחה חשוב לבחון את האפשרויות השונות הפתוחות בפני האישה – לרבות פנייה למקלט, התערבות גורם חיצוני בתא המשפחתי, הגשת תלונה למשטרה ועוד. לכל אחד מאלה השלכות על ביטחון האישה, על המשכיות התא המשפחתי, על הילדים ועל המצב הכלכלי של האישה המוכה.²⁸

להבדיל ממרכיבי החלוקה מחדש והזכות שנידונו קודם, הידע הוא חלק מהמרכיב החיובי של מושג העצמה. אך על אף חשיבות התפקיד של העברת המידע יש להיזהר מזיהוי העצמה אך ורק עם מידע. מידע הוא תנאי חיוני אך ודאי שאינו מספיק. מידע מצריך סיוע גם בעיבודו ובחינה שקולה של האפשרויות השונות. במקרים רבים אין מדובר אך ורק במידע, אלא גם בהסתברויות. במקרים רבים המידע אינו ניתן להצגה על גבי סולם אחד, למשל סולם כלכלי של עלויות ורווחים. לפירוק התא המשפחתי, להחלטה לעבור

- Marshall H. Chin, "Pharmaceutical Innovation and Cost: An American Dilemma: The Patient's Role in Choice of Medications: Direct-to-Consumer Advertising and Patient Decision Aids", 5 *Yale J. Health Pol'y L. & Ethics* 771 (2005) 25
- Juliette Ayisi Agyei, "African Women: Championing Their Own Development and Empowerment-Case Study, Ghana", 21 *Women's Rights L. Rep.* 117 (2000) 26
- זכויות האישה על פי חוקי ארץ ישראל (יוסף ברנרד עורך, 1930). 27
- Erin L. Han, "Mandatory Arrest and no-Drop Policies: Victim Empowerment in Domestic Violence Cases", 23 *B.C. Third World L.J.* 159 (2003); Lois H. Kanter, V. Pualani Enos & Clare Dalton, "Symposium on Integrating Responses to Domestic Violence: Northeastern's Domestic Violence Institute: The Law School Clinic as an Integral Partner in a Coordinated Community Response to Domestic Violence", 47 *Loy. L. Rev.* 359 (2001) 28

העצמה במשפט

לדירור מוגן ואף להחלטה לפתוח עסק כלכלי – תוצאות אפשריות אשר אינן נמדדות אך ורק בשיקולים כלכליים גרדא שניתן להציגם על גבי צג המחשבון. יש לבחון מערך מורכב יותר של ערכים אשר לא ניתן להציבם בקלות זה מול זה (incommensurable). נוסף על כך העברת מידע אינה יכולה למצות את פעילות ההעצמה, שכן המידע עוסק באפשרויות קיימות, והוא איננו מנסה לשנות בהכרח את המסגרות הקיימות. לדוגמה "ערכון" של עובד שאינו מקבל את זכויותיו כדין, ולפיו הגשת תביעה משפטית עלולה להסתיים בפיטוריו, הוא הצגה חשובה של המציאות, אך הוא איננו מאתגר את המציאות עצמה. בעוד שבהחלט יש מרכיב של העצמה כאשר מציגים לפני לקוח את הסיכונים בנקיטת אמצעים מסוימים, אין לראות בקבלת המצב הקיים מהלך העצמה שלם. זאת ועוד, תהליך העברת המידע חייב להיות דו-סטרי. בהקשר זה ניתן גם לחשוב על העצמה כתהליך של העברת מידע לרשויות. עובר לעריכת תכנית מתאר יש לקבל משוב מצד התושבים אשר יושפעו מהתכנית, מצד יישובים שכנים, מצד העוסקים באיכות הסביבה ומצד גורמים נוספים. בעת הכרעת דין בפלילים יש מקום לשמוע את קול הקרבן. בעת קבלת החלטה על ניצול משאבים בים המלח יש לקבל מידע על אודות האינטרסים של הדורות הבאים. לא פעם קבוצות שונות אינן יכולות ליידע את מקבלי ההחלטות בנוגע לאינטרסים שלהם. הקשיים יכולים לנובע מחוסר נגישות, מהיעדר יכולת לגבש עמדה קבוצתית, ובמקרה של הדורות הבאים – העובדה שמדובר באינטרסים עתידיים שטרם התגבשו. תהליך העצמה כולל את מתן הכלים להעברת מידע שכזה למקבלי ההחלטות. אך בדומה להעברת המידע לפרטים ולקבוצות המוחלשות, גם בהקשר זה יש להיזהר מההנחה שבעצם העברת המידע מתמצה תהליך ההעצמה. יש לבחון גם את האופן שבו משתקלל מידע זה ואת היחס בין העברת המידע לתוצאות המתקבלות. אם הרשות יכולה להניח את המידע בצד, להתעלם ממנו או לבטלו, אזי העברת מידע יכולה להיות חסרת תכלית של ממש.

מהכיוון האחד, הזכות לדעת והזכות למידע אינן מבטיחות הרחבת אפשרויות הפעולה הפתוחות לפרט. מהכיוון האחר, הזכות להשמיע אינה עולה כדי הזכות להישמע. כשם שהמושג "זכות" לא היה מספיק כשלעצמו כדי לקדם העצמה, כך גם היכולת להעביר מידע אינה מספקת, ובייחוד אם אינה מלווה בשינוי הזכויות המשפטיות או במנגנונים חברתיים אחרים היכולים להשפיע על מערך יחסי העוצמה (דוגמת השביתה, ההפגנה והמחאה חברתית).

ה) העצמה כהשתתפות בתהליכי קבלת החלטות

העצמה יכולה להיעשות על דרך של הבטחת ייצוג דמוקרטי בתהליכי קבלת החלטות. לייצוג חשיבות בהקשר של מיעוטים אשר בשל קולם הזניח ביחס לרוב, תמיד תהיה ידם על התחוננה בהליכי קבלת החלטות המבוססים על "קול אחד לכל אחד". העצמה

פוליטית בדרך זו יכולה להיעשות על ידי מעבר לבחירות אזוריות, תיחום אזורי בחירה, הבטחת מקומות ברשימה מפלגתית (ולדוגמה הבטחת ייצוג הולם לנשים או שריון מקומות למיעוטים) ועוד.²⁹ במקרים אלה אין הבטחה ששינוי מבנה הייצוג יניב תוצאות פוליטיות שונות, אך ההנחה היא ששינוי הרכב המשתתפים יפתח אפשרויות של ייצוג אינטרסים שהיו חסומות קודם לכן והשמעת קולות שלא נשמעו עד כה.

אך העצמה כהשתתפות ודאי שאיננה יכולה להיות תחומה דווקא להצבעה למוסדות נבחרים. למעשה עיקר הדוגמאות המתייחסות להעצמה דווקא אינן עוסקות בבחירות הדמוקרטיות לרשויות השלטון. נראה שעיקר תכליתה של ההעצמה מתחיל במקום שבו התהליך הדמוקרטי הרובני אינו מקצה כראוי זכויות ומשאבים. בהקשרים אלה השאיפה היא להרחיב את הזירות שבהן מתקבלות החלטות הלכה למעשה ולהבטיח השתתפות רחבה של אינטרסים בתהליכי קבלת ההחלטות. באופן מסורתי, יחסי עבודה קיבוציים היו הדוגמה המובהקת לתהליכים של הסדרה עצמית אשר שילבו את קולם של עובדים ומעסיקים בגיבוש הסדרים בשוק העבודה. בגופים המנהלים של רשויות שונות (דוגמת המוסד לביטוח לאומי או שירות התעסוקה) נקבעו נציגים של עובדים, מעסיקים וארגונים אחרים. בבית הדין לעבודה הביאו את קולם של עובדים ושל מעסיקים על דרך של מוסד נציגי הציבור.³⁰ בדומה, מיסוד ועדי הורים בבתי הספר משמש כאמצעי למתן במה פורמלית לאינטרסים של הורים. גישות אלה חודרות כיום גם להקשרים אחרים, וכך לדוגמה ניתן להצביע על שימוש רחב יותר במושג ההעצמה בהקשר של צדק סביבתי. התפיסה העומדת מאחורי קידום צדק סביבתי היא של העצמת הקהילה אשר תצטרך להתמודד עם ההשלכות של החלטות בנושאים סביבתיים.³¹

שילובם של נציגי קבוצות בתהליכי קבלת החלטות וקידום הסדרה עצמית, במנותק מתהליכי חקיקה פורמליים, מניח כי מתן ביטוי לקולות רבים, ובייחוד לקולות של קבוצות אשר אינן יכולות לגבש לעצמן במה יציבה בהליכי בחירות עתיים לכנסת, ישפר את בסיס הידע שממנו תנבע קבלת ההחלטות. כמו כן ההנחה היא שתהליך של משא ומתן בקרב קבוצות אינטרסים שונות בטרם מתקבלות החלטות פוליטיות, או כתחליף להחלטות שכאלה, ייטיב את התוצר. תוצר התהליך יהיה שקול יותר, ישקף פשרות שתינתנה להן

Darren Rosenblum, "Overcoming 'Stigmas': Lesbian and Gay Districts and Black Electoral Empowerment", 39 *How. L.J.* 149 (1995); Lani Guinier, *The Tyranny of the Majority* (1994)

Guy Mundlak, *Fading Corporatism: Israeli Labor Law and Industrial Relations in Transition* (2007)

Luke W. Cole & Sheila Foster, *From the Ground Up: Environmental Racism and the Rise of the Environmental Justice Movement* (2000)

העצמה במשפט

לגיטימציה גבוהה יותר, ובהמשך גם יהיה קל יותר לאכיפה עצמית על ידי השותפים בתהליכי קבלת ההחלטות. ולכן מטרתו של ממד זה של העצמה איננה להגיע דווקא לתוצאה זו או אחרת, אלא להדגיש את חשיבותה של השתתפות הקהילה בתהליכי קבלת ההחלטות.³²

גם למוכן זה של העצמה יש להציב סייגים. בעיקר יש לבחון אם מתן זכות השתתפות אכן צפויה להניב תוצאות "נכונות" או "טובות" יותר. ניתן לסבור כי דווקא משום שהדגש של העצמה הוא, כפי שיוסבר בהמשך, להעביר את כוח ההחלטה לפרטים ולקבוצות אשר בדרך כלל אינם יכולים להשפיע על החלטות פרטיות וציבוריות כאחד, הרי שממילא לא ניתן לדעת מראש מהי תוצאה "טובה" או "נכונה". כמו העברת המידע, גם עצם ההשתתפות אינה מבטיחה בהכרח תוצאות טובות. כאשר קיימים פערי כוחות ניכרים בין המשתתפים השונים, השתתפות בתהליך יכולה להיות אמצעי לגיטימציה של תוצרי מדיניות שאינם מאזנים בין הצרכים לאינטרסים של צדדים שונים. החשש הוא כי עצם ההשתתפות תשמש לאחר מכן חסם להערכת תוכן ההחלטות שהתקבלו. עצם ההשתתפות ללא בחינה של יחסי עוצמה יכולה לפגוע במטרות העצמה.

דיות ההשתתפות לעומת בחינת התוצאות מצביעה על מתח פנימי המובנה בתוך מושג העצמה. מצד אחד אין רוצים להכריע עבור פרטים וקבוצות מה נכון להם. כפי שיוצע בהמשך, המטרה העיקרית היא העברת האחריות לקבלת החלטות לאלה אשר ההחלטות ישפיעו על האפשרויות הפתוחות בפניהם ללא הפטרנליזם וההתנשאות המאפיינים את השימושים הכלליים במושג העצמה. מצד אחר, התנערות מהאחריות לתוצאות ההליך אך ורק על ידי פתיחת פתח להשתתפות בו, אף היא יכולה להיות אמצעי לקיבוע המצב הקיים או מצב של כשל העצמה.

(ו) העצמה כקידום יכולת פעולה אקטיבית

העצמה משמעותה, בין השאר, התנגדות לפטרנליזם ורצון להניע יכולת בחירה אקטיבית. נבחיץ בהקשר זה בין העצמת הפרט להעצמת הקבוצה, אך נראה גם את הקשר ההדוק בין הפרט לקבוצה שאליה הוא משתייך.

כפי שהודגש בדברי הפתיחה, תהליך העצמה מאפשר לפרט להגדיר את העדפותיו ואת צרכיו. כך לדוגמה מתן כוח בלעדי לרופא להחליט לטובת החולה, לעובד סוציאלי להחליט לטובת ילד בסיכון, לעורך דין להחליט על אופי הייצוג בבית המשפט או להורה ולמורה להחליט באופן בלעדי מהי טובת הילד, מניח כי החולה, הלקוח והילד הם דמויות

Luke W Cole, "Empowerment as the Key to Environmental Protection: The Need for Environmental Poverty Law", 19 *Ecology L.Q.* 619 (1992)

חסרות ישע אשר אינן מסוגלות להחליט החלטות לטובתן. אך העצמה של דמויות אלה מאפשרת לבחון אם הן באמת חסרות ישע או שמא הן בעלות עמדה ורצונות משלהן; אם יש פער בין תוכנת האחראי בשאלה "מה טוב" לבין התוכנות של הפרט עצמו. כמו כן בבסיס רעיון ההעצמה נמצא הרצון לאפשר לפרט לא רק להצהיר על העדפה קיימת אלא גם לבחון אותה מחדש. יש להדגיש כי כל אלה הן דרכי העצמה החורגות מהמצב הפשוט יחסית – כאשר הדמות האותוריטיטיבית איננה רוצה בשלומה של החולה, הלקוח או הילד. במצבים אלה יש צורך להקנות עוצמה (במובנה השלילי) לחלש לקדם את רצונותיו לעומת צורכי החזק. הבעיות שעליהן ההעצמה באה להתגבר הן מורכבות בהרבה. הן כוללות מצבים של חוסר בהירות בדבר מטרות, של ריבוי מטרות, ריבוי אמצעים וחילוקי דעות ערכיים.

דוגמאות של העצמת פרטים נוגעות למצבים שבהם מפתחים מסגרת מושגית ומוסדית כאחת השואפת לעבור ממצב של הענקת זכויות למצב של קידום האוטונומיה האישית. תהליכים שכאלה בולטים בהקשר של פרטים השייכים לקבוצות מוחלשות. כך למשל בעניינין של נשים, ניתן להצביע על מעבר בחשיבה על מטרות ההעצמה מעמדה מוסרנית של תכנון המשפחה להבטחת זכותה של האישה להחליט על גופה ועל השתייכותה למסגרת המשפחתית (למשל בסוגיות של הפלות וגירושין), ובהמשך למסגרת מושגית רחבה יותר המתבוננת על התנאים שבהם נשים צריכות לקבל החלטות. גישה זו מחפשת לבחון כיצד תנאים של עוני, היעדר השכלה ותלות הנובעים ממשטר תרבותי וחברתי, מסכלים אפשרויות רבות אשר אינן נפתחות בפני נשים כלל.³³ הפתרון שיש לאתר איננו יכול להתמצות בזכות, ואף לא במידע ובהשתתפות, כי אם בתהליך רחב יותר המחפש לשנות את תנאי היסוד. יש לפעול באופן משולב על ידי שימוש במרכיבי ההעצמה שנמנו קודם לכן ובשינוי בהקצאות כלכליות, מסגרות חינוכיות, דיני משפחה, דיני עבודה והתמודדות עם אלימות כנגד נשים.

בדומה, ניתן להצביע על מעבר משיח המתמקד בהבטחת זכויות הילד להבטחה של השתתפות וההעצמה. בעוד שהאמנה לזכויות הילד עיצבה הישגים של ממש בכל הנוגע לתפיסה של ילד כמושא של זכויות, הרי שמסמכים חדשים יותר מצביעים על ניסיון

33 ראו סעיפים 3, 5, 7, 10, 11, 13, 14 לאמנה לביעור כל צורות האפליה נגד נשים, כ"א 31, 179 (נפתחה לחתימה ב-1980) (ישראל חתמה על האמנה ב-17.7.80). האמנה אושרה ונכנסה לתוקף בישראל ב-2.11.91; Martha Nussbaum, "Aristotelian Social Democracy", *Liberalism and the Good* 203 (R. Bruce Douglass, Gerald M. Mara & Henry S. Richardson eds., 1990); Kerry Rittich, "The Properties of Gender Equality", *Human Rights and Development: Towards Mutual Reinforcement* 87 (Phillip Alston & Mary Robinson eds., 2005).

העצמה במשפט

להתקדם מעבר להבטחת ההגנה בפני התעללות וזכויות ממוקדות אחרות, לסוגיות של השתתפות פעילה בתהליכי קבלת החלטות והשתתפות פעילה במסגרות ציבוריות ומשפחתיות.³⁴

הדוגמה של מעבר מזכויות הילד להעצמת הילד מחדדת את אחת הסוגיות המועלות בספרות המשפטית ואשר בוחנת אם ניתן להבטיח כי כל יחיד וכל קהילה יועצמו אם יינתן להם כוח. למשל, נשאלת השאלה אם ילדים המיוצגים על ידי עורכי דין בהליך הפלילי אכן מסוגלים להבין את ההליך ולהיות שותפים מלאים להחלטות. קיימים חוקרים הטוענים כי הדבר איננו אפשרי היות שילדים אינם מגיעים לרמת ההתפתחות הנדרשת להבנה שכזו, ולכן הדרישה לשיתופם באמצעות העברת מוקד הכוח של ההליך הפלילי אליהם איננה יעילה, ויש לשקול העברת כוח דרך מנגנון העצמה אחר.³⁵ בעיה זו מדגישה את הדילמה הבסיסית בדבר מטרות תהליך ההעצמה. האם מטרה היא למשל ייצוג טוב והוגן בבית המשפט, או האם האפשרות להיות שותף פעיל בהליך קבלת החלטות בנוגע להליך המשפטי היא מטרה בפני עצמה?³⁶ חוק הסיוע המשפטי (1972) בישראל הוא דוגמה לבחירה באפשרות הראשונה היות שאחד מתנאיו הוא סיכויי הצלחה בבית המשפט.³⁷ מנגד, ארגונים חברתיים טוענים כי עצם האפשרות של השתתפות בהליך המשפטי ללא קשר לתוצאות היא חשובה ומספיקה כחלק מתפישת ההעצמה של הפרט ושל הקהילה. עם זאת יש להדגיש כי גם בוויכוח זה אין מושג ההעצמה פתוח לכל עמדה. לא ניתן לחשוב במונחים של העצמה על החזרת המודל ההיררכי של עורך דין המחליט לטובת לקוחו. לעורך הדין אין את הכלים הראויים לשמש סוכן העצמה של ילדים, ולכן עליו לרכוש ידע פסיכולוגי וחינוכי שיאפשר לו להבין את השלב ההתפתחותי של הילד כדי שיוכל להעצים אותו.³⁸

קיים קשר הדוק בין השימוש בהעצמה כמושג אשר אמור להתרחק מפטרנליזם לבין השימוש בהעצמה כמייצגת ניהול עצמי של קבוצה הזקוקה לחיזוק. בעוד שההעדפה להעצמה על פני פטרנליזם מדגישה את רצון הפרט על פני רצונותיהם של גורמים אחרים

- Asher Ben-Arieh & Yifat Boyer, "Citizenship and Childhood in Israel: the State of Affairs", 12 *childhood: A Global Journal of a Child Research* 33 (2005) 34
- Katherine Hunt Federle, "Looking Ahead: An Empowerment Perspective on the Rights of Children", 68 *Temp. L. Rev.* 1585 (1995) 35
- Justine A. Dunlap, "I Don't Want to Play God – A Response to Professor Tremblay", 67 *Fordham L. Rev.* 2601 (1999) 36
- סעיף 4 לחוק הסיוע המשפטי, תשל"ב-1972. 37
- Emily Buss, "Confronting Developmental Barriers to the Empowerment of Child Clients", 84 *Cornell L. Rev.* 895 (1999) 38

הנוטים להשפיע ולבחור עבורו, העיקרון של ניהול עצמי מתקשר בעיקר לקבוצות. כך למשל במקום לחלק משאבים לקבוצות על פי שיקול דעת הרשות הציבורית, הרשות יכולה להעביר לקהילה תקציב ואת הכוח לנהלו ולהחליט על אופן חלוקתו.³⁹ לפיכך יש להבחין בין הקצאת תקציב לשיקום שכונות שבה המדינה קובעת את סדרי העדיפויות (בין שיקום פיזי לשיקום חברתי; היכן להתחיל את מלאכת השיקום; כיצד לבצע אותו) לבין הקצאה כלכלית המלווה בהקמת מוסדות שכונתיים לניהול התקציב. במקרה הראשון המדינה קובעת כללים אשר יכולים להעניק עוצמה כלכלית לשכונה. במקרה השני המדינה מניעה מהלך שבו למשפט תפקיד רפלקסיבי – לא לקבוע את אופן השימוש בתמיכה, אלא לקבוע כיצד הקהילה תקבע לעצמה.

ההיבט הקהילתי-משפטי של העצמה קורא להרחיב את נקודת המבט מעבר לפעולה יחידה של סיוע או עזרה. ניתן לראות בהעצמה תהליך שבמסגרתו הקהילה מתגבשת, מגדירה את זהותה ורוכשת אמצעים, ידע ואפשרויות לקדם את האינטרסים שלה במקרים שבהם ייתקלו בעתיד. לפיכך היבט זה הוא המכוון בצורה הברורה ביותר לקידום המודל החיובי של העצמה, כלומר לקדם את התהליך המחבר פרטים ומעניק להם את הכוח לפעול בקבוצה. קידומן של קבוצות כגון נשים, ילדים, אנשים עם מוגבלות או אנשים החיים בעוני מחייב לאפשר לקבוצה להגדיר את צרכיה ואת הבעיות שבהן היא נתקלת. במקום הגדרת צרכים, מטרות ואמצעים "מלמעלה" תהליך ההעצמה עוסק בבחינת האפשרויות להצמיח את כל אלה "מלמטה".⁴⁰

מקום שמדובר בהעצמה של קבוצה יש גם להדגיש את תפקיד העשייה המשפטית בעצם ההגדרה של הקבוצה. בעוד שקיימות קבוצות מוגדרות המוכרות כראויות לגישה מעצימה, כגון נשים או ילדים, הרי שלא פעם הקבוצה אינה מוגדרת מראש. בכוחו של המשפט לאפשר לקבוצה לזהות את עצמה ככזו. כך למשל מתן אפשרות משפטית לדיירים לפעול במשותף על מנת להשפיע על תנאי הדיור שלהם הופכת אותם מאסופת פרטים לקבוצה המוכרת במשפט, ולכזו היכולה לפעול במשותף. מיסוד התארגנות של מובטלים המחפשים את דרכם לשוק העבודה הופכת את הבעיה של מובטלים לבעיה חברתית

39 Kennedy, לעיל ה"ש 17, בעמ' 92; "Self-Governance for Indian Tribes: From Paternalism to Empowerment", 27 *Conn. L. Rev.* 1251 (1995).

40 Diana D.M. Babor, "Population Growth and Reproductive Rights in International Human Rights Law", 14 *Conn. J. Int'l L.* 83 (1999); Reed Boland, "Population and Development: The Cairo Conference and Program of Action: An Innovative Approach to Population Policy or Old Wine in a New Bottle?", *St. Louis-Warsaw Trans'l* 23 (1995).

העצמה במשפט

המחייבת לראות בהם קבוצה ולא אסופה של פרטים בודדים אשר לכל אחד מהם "בעיה אישית". דיבור על תופעה מסוימת כעל תופעה קבוצתית מוליד את ההכרה העצמית של פרטים בכך שהם חלק מקהילה. השימוש במשפט לשם כינון זהות יכול לבוא לידי ביטוי במרכיבים הפרטניים של העצמה – הכרה בזכויות, הענקת מעמד בהליכים משפטיים לקבוצה ולנציגיה, זכות לקבל מידע וזכות לקחת חלק בתהליכי קבלת החלטות. לדוגמה, דיני איסור האפליה בתעסוקה סייעו בכינון זהות של קבוצות על ידי הרחבת העילות האסורות הבחנה הנובעת מהשתייכות קבוצתית.⁴¹ יש להדגיש כי מדובר בתהליך דינמי, ובו התגבשות הקבוצה מצליחה להניע את השינוי במעמדה המשפטי, ושינוי זה מסייע לגבש את זהותה של הקבוצה בהמשך.

3. סיכום – העצמה כתהליך מורכב

למרבית רכיבי מושג ההעצמה ייתכנו תחליפים, אך כרך זה בא לבחון אם למושג ההעצמה ערך מוסף מעבר להקניית זכות, כסף או מצרך אחר. בשל ריבוי הממדים שתוארו לעיל ובשל הקישור הקיים בספרות בין העצמה למושגים מוכרים ומוגדרים יותר – כגון הזכות או הקצאת משאבים – ניתן לשאול מהו הערך המוסף של מונח ההעצמה?

חלק גדול מההגדרות או המאפיינים שהוצגו בחלק הקודם נוגעים לתהליך, בין שמדובר בהשתתפות אקטיבית בתהליך, בהעברת מידע, ביכולת של הפרט לקבל החלטות, ביכולת של קבוצה להגדיר את האינטרסים של פרטיה, ביכולת לבחון את ההצלחה של מדיניות זו או אחרת ולהציע לה חלופות. ככל שיש למושג ההעצמה משמעות עצמאית השונה ממרכיביה הפרטניים – הרי שהעצמה היא מכלול התהליך אשר קשה להגדיר מהי תחילתו ומה הם תוצריו. על מנת להתחיל את מסלול ההעצמה נדרשת הכרה של הפרט או כינונה של קבוצה, אך הן לפרט הן לקבוצה – ההכרה והתודעה הן גם התוצר. השימוש במונח ההעצמה מניח כי אין לגורם חיצוני ידיעה מובהקת אשר למטרות ולאינטרסים, וכי אלה נדרשים להיחשף בתהליך של חיפוש ובירור.

הזכות המשפטית, חלוקת המשאבים, הידע וההשתתפות הם חלק ממרכיבי תהליך ההעצמה, אך הם אינם התהליך כולו. בבסיס התהליך כולו נמצא החיפוש להרחבת האוטונומיה של הפרט בד בבד עם היכולת של הפרט לפעול במשותף עם אחרים. תפיסה זו מצביעה על המורכבות ועל הניגודים האפשריים המובנים בתוך המושג. אין מדובר באוטונומיית הפרט במובן של התנתקות מהקהילה. אין מדובר בשעבוד צרכיו של הפרט

41 יובל יונאי "הדין בדבר נטייה חד מינית – בין היסטוריה לסוציולוגיה" משפט וממשל ד 531 (1998); Neta Ziv, "Disability Law in Israel and in the United States – A Comparative Perspective", 28 *Israel Yearbook on Human Rights* 171 (1999).

לטובת הקהילה. ההעצמה מתארת תהליך של שמירת העצמי תוך הכרת מקומו של הפרט בתוך מכלול רחב יותר של אינטרסים. היא משקפת את רצונו של הפרט להתבדל ולשתף פעולה בו זמנית. היא מכירה בקהילות הנבנות על ידי פרטים, אך גם בקהילות אורגניות שקיומן איננו תלוי ברצונו של פרט זה או אחר.

לבסוף, העצמה איננה רק תהליך מורכב אלא גם הבניה חברתית הנוצרת מתוך הקשר חברתי, פוליטי ותרבותי מסוים. מכיוון שהגורמים להעדר העצמה אינם אחידים, כך גם אין לדבר על העצמה כמונוליטית, סטטית וגלובלית.⁴² כך למשל חוקים שמטרתם ליצור העצמה כלכלית באזורי עוני, חייבים לצמוח מתוך הבנה רחבה של המבנה החברתי, התרבותי והכלכלי של שכונות העוני ושל הרגלי הצריכה והקנייה של תושבים הגרים באזורים אלה. יש להבין כי כללי המסחר של המעמד ההגמוני אינם בהכרח רלוונטיים לדורים באזורים אלה. כדי שיהיה ניתן לגייס את המשפט לקידום ההעצמה, יש צורך בבירור מדויק של הסיבות המבניות הקשורות להחלשה ולהדרה של קבוצות שונות ולהתאים את הדין על היבטיו השונים כך שיספק את הצרכים של אותן קבוצות.⁴³

ב. תהליך ההעצמה

הגדרה צרה וממוקדת של העצמה הייתה מאפשרת להבחין בקלות בין מדיניות מעצימה לזו שאיננה מעצימה, אך הגישה שבה בחרנו בחלק הראשון היא דווקא גישה מורכבת המתייחסת להעצמה כאל שילוב של ממדים שונים תוך הדגשת ההעצמה כתהליך. גישה זו היא לדעתנו היחידה אשר יכולה לייצר את אותו ערך מוסף שנותן מושג ההעצמה מעל ומעבר לרכיביו הפרטניים. כתוצאה מכך יש מקום להרחיב עוד בעניין רכיבי התהליך ולהדגיש את מורכבותו. לשם כך נבחן מי הם המושאים של ההעצמה, מי הם הסוכנים היכולים לסייע בקידום ההעצמה, ומה הן האסטרטגיות להעצמה. בסופו של חלק זה נקבץ יחד קונפליקטים שונים שהועלו עד כה ונדגיש כי העצמה איננו מושג אשר ניתן לציין בפשטות כי יש ממנו יותר או פחות. העצמה היא מסגרת מושגית המאפשרת לבחון באופן ביקורתי תהליכים חברתיים. זהו אופייה הרפלקסיבי של ההעצמה. תהליך ההעצמה מעודד ביקורת ושינוי אף בנוגע למה שהושג בהליכי העצמה קודמים.

42 ראו דיון על העצמה דרך החוק בחברה מסורתית אצל Sherifa Zuhur, "Empowering Women or Dislodging Sectarianism?: Civil Marriage in Lebanon", 14 *Yale J.L. & Feminism* 177 (2002).

43 Troutt, לעיל ה"ש 1; Lukes, לעיל ה"ש 2.

העצמה נוגעת הן לפרטים והן לקבוצות. ניתן לחשוב במונחים של העצמה על הנעת שינוי אצל היחיד. זכייה בהליך משפטי, החלטה על הפלה, תביעה על הטרדה או כל מעשה כזה או אחר אינם בהכרח דוגמה להעצמה. על פי הגישה המורכבת של העצמה שהוצעה בחלק הקודם, יש לראות בהעצמת הפרט תהליך שבו הפרט מצליח להגדיר את רצונותיו באופן עצמאי ומושכל, לבחון את החלופות לעשייה, לתקוף מגבלות מובנות החוסמות בפניו דרכי פעולה הנתפסות בפניו כראויות, לקדם את בחירתו, לבחון את החלטתו מעת לעת, לבחון את האפשרויות לשינוי, לבקר את התוצאות ולהתחיל את כל התהליך מחדש. תהליך העצמת היחיד נוגע להענקת האפשרות ליחיד לשלוט על המרחב שבו הוא נמצא תוך כדי הרחבת האפשרויות העומדות לבחירתו או היכולת להיכנס למשא ומתן על יכולת השליטה שלו על המרחב, על הגדרת מקומו ותפקידו במרחב זה מתוך עמדה שווה לצד השני.⁴⁴

אך הממד החיובי של מושג ההעצמה, המדגיש את יכולתם של פרטים לחבור יחדיו, מעיד שגם העצמת הפרט מחייבת לאתר את ההקשר החברתי שבו הוא פועל. מצבים של חידלון, חוסר הבנה וחוסר יכולת לשנות ולהשפיע נובעים לא פעם מתוך מגבלות חברתיות החורגות ממצבו של האחד. מתוך התובנה שזוהות מגדרית או לאומית, השתייכות למעמד סוציו-אקונומי ואף מגורים בשכונה משפיעים על מרחב האפשרויות הפתוח בפני הפרט, יכול הפרט גם להבין כי שינוי המצב הקיים אינו יכול להתמצות בשינוי מצבו של היחיד בלבד. כוחו של יחיד לשנות ויכולתו להאיר את מצבו ללא נגיעה בהקשר הקבוצתי או הקהילתי שבו הוא נתון הן מוגבלות.

חלק ממטרותיה של ההעצמה מתמקדות בפרט. הדבר בולט למשל בתהליכי גישור, שם שיח ההעצמה משמש כאמצעי להביא את הצדדים לתובנה אישית וביין-אישית, כמתואר בהמשך. גם במקרים אלה תהליך ההעצמה מורכב לא רק מעיסוק בפרט עצמו אלא גם מהיחס הביין-אישי בין הפרט לבין אלה הנמצאים אתו בהליך. אך במרבית המקרים השימוש במונח ההעצמה מתמקד בקבוצות וקהילות. לעתים מדובר בהעצמה של קהילות בעלות מאפיינים דמוגרפיים או מאפיינים ברורים של זהות – נשים, ילדים, אנשים עם מוגבלות. במקרים אחרים מדובר בקהילות על בסיס גאוגרפי – דיירי בית משותף, תושבי שכונה או עיר, תושבי שכונות מצוקה, תושבים החיים על יד מפגע בריאותי. לעתים מדובר בקהילות אשר גבולותיהן אינם ברורים, לדוגמה אנשים החיים בעוני. אלה יכולות להיות קהילות של עיסוק (שומרים, מנקים, מתמחים) או קהילות של

אנשים שנקלעו לקהילה בעל כורחם, לדוגמה חולים, קרבנות של מעשים פליליים או משפחות שכולות. תפיסת הקהילה את הקבוצות השונות איננה אחידה. עם זאת היא גם איננה נתונה. קהילה לכאורה מוגדרת של דיירים בבית משותף מוכרת ככזו, בין השאר, משום שהמשפט, בצד מוסדות חברתיים אחרים, קידם את הזהות של הדיירים כקבוצה. היעדר ההכרה של קהילת העובדים במדינה כקבוצה מוגדרת נובע, בין השאר, מירידה בייצוג העובדים ברמה הכלל-ארצית כפי שהיה מקובל בעבר. תפיסת הנשים כקהילה היא תוצר פעילותם של ארגוני זכויות נשים, של התפתחות התודעה המגדרית ושל המחקר הפמיניסטי. הדגשת ההקשר המגדרי בסוגיות משפטיות רבות איננה אך ורק תוצאה של הכרה בקהילה, כי אם גם אמצעי לכונן את תפיסת הקהילה את הנשים.

קיימות קהילות אשר גבולותיהן קבועים וברורים בבחינת מי נכלל ומי לא. קהילת הנשים היא כזו. ההשתייכות לקהילות אחרות, דוגמת אנשים החיים בעוני, איננה ברורה, וספק אם גישה זו או אחרת למדידת העוני יכולה לסרטט את גבולות הקהילה. אך השתייכות לקהילה איננה יכולה להיבחן אך ורק על פי מדד אובייקטיבי. לא כל אישה רוצה לראות בעצמה בכל הקשר חלק מקהילה של נשים. לא כל תושב שכונה רוצה להזדהות ככזה. קהילה שואבת את כוחה, בין השאר, מכוח ההכרה של פרטים בעצם קיומה ומהרלוונטיות שלה לחוויה האישית של הפרט.

זאת ועוד, קהילות וקבוצות משקפות תצורה חברתית נזילה ודינמית. קיימות קהילות המכוננות על ידי המדינה, והן מקבלות מעמד בלעדי. כך למשל ניתן להצביע על ארגונים כגון ארגון עובדים יציג או על ארגון יד לבנים המייצג משפחות שכולות.⁴⁵ במקרים אחרים קהילות חוברות ומתפצלות כחלק מתהליך של גיבוש זהות הקבוצה. חולים במחלה אחת יכולים להגדיר את עצמם בנפרד מכלל החולים. בעלי מוגבלות מסוימת יכולים לבודד את עצמם מבעלי המוגבלויות כמכלול. הורים לילדים הלוקים במוגבלויות שונות המתארגנים כקבוצות נפרדות יכולים לחבור ולכונן גם זהות קהילתית משותפת. לעיתים ניתן גם לזהות קהילות וירטואליות המתאגדות באינטרנט סביב ממד המשותף רק להן. השתייכות לקהילה איננה ממצה את מכלול עומקה של זהות הפרט. פרט יכול לחבור ולהתנתק מקהילות של זהות, של מקום ושל אינטרס. חלק מתהליך ההעצמה הוא התהליך שבו פרטים יכולים לזהות לעצמם את השתייכותם האמיתית. כאמור, חלק מתהליך ההעצמה הוא גם האפשרות לבקר השתייכות קהילתית קיימת, להעריכה מחדש, לפרוש מהקבוצה, למצוא דרכים לשנות את אופייה ואת פעילותה, להתמסר לה או לחתור תחתיה.

45 רות בן ישראל וגדעון בן ישראל "אזרחים ותיקים: כבוד חברתי, מעמד והתארגנות ייצוגית" עבודה חברה ומשפט ט 229, הערות 72-76 (2002).

העצמה ככלל, ובמשפט בפרט, איננה מתרחשת באופן ספונטני. מעצם טיבה העצמה מכוונת לפרטים ולקהילות אשר מצבם בחברה מתאפיין בהיעדר עוצמה. גישות מרקסיסטיות מניחות כי המשפט ישמש תמיד אמצעי להנצחת כוחן של האליטות החברתיות והכלכליות. בהמשך, גישות אלה שואלות אם המשפט הוא הכלי המתאים ליצור שינוי חברתי אשר ימלא את הדרישות ואת הצרכים של קבוצות חברתיות השוכנות בפריפריה הכלכלית-מעמדית. הרי החוק מטבעו ומהותו מניח הנחות בסיסיות של אוטונומיה, רצון חופשי, יכולת בחירה וקבלת החלטות בצורה מודעת ורציונלית. הנחות אלה אינן תואמות את ניסיון החיים של יחידים ושל קבוצות שמספרם הולך וגובר בשנים האחרונות בעידן של גלובליזציה, הפרטה ופעילות פוליטית וכלכלית הנשלטת על ידי אידאולוגיה נאו-ליברלית.⁴⁶

גישות אחרות יכולות לתת ביטוי לרעיון שלפיו העצמה יכול שתחיל "מלמעלה", כלומר מרשויות המדינה. לשם כך יש להראות שרשויות המדינה יכולות לעשות זאת, וכי יש להן תמריץ לעשות זאת. לגבי התמריץ – ייתכנו הסברים שונים. כך למשל מפלגות המרכיבות את הקואליציה ירצו לקדם העצמה לקראת בחירות על מנת להגדיל את כוחן האלקטוראלי. כן סביר להניח כי למחוקק ולרשות המבצעת (בייחוד בדרג הפרופסיונלי) יש אינטרס ערכי לקדם את כוחן של אוכלוסיות מסוימות. קידומן של קבוצות מוחלשות יכול להיעשות מתוך תפיסה של זכויות, אך גם מתוך תחשיב כלכלי אינסטרומנטלי המזהה תלות וחולשה של קבוצות מסוימות כנטל תקציבי הנופל על גבה של מדינת הרווחה. אך זיהוי התמריץ מקרין גם על מוגבלות יכולתה של המדינה להניע העצמה מלמעלה. יש לזכור כי תהליך ההעצמה איננו מתמזה בהטבות לאזרחים ערב בחירות. תהליך ההעצמה הוא תהליך שבמסגרתו בעלי העוצמה, לרבות רשויות המדינה, מעניקים כוח שאיננו חד פעמי לקבוצות ולפרטים. מעצם טיבה ההעצמה במובנה המורכב מחייבת לא רק שינוי ביחסי העוצמה (בממד השלילי) אלא גם סוג מסוים של שינוי מוסדי הנסמך על "אובדן שליטה שלטוני" ועל העברת העוצמה (בממד החיובי) לקהילות. מדובר בשינוי מוסדי שאין ידוע מראש לאילו תוצאות הוא יביא. חלק מההסברים המדגישים מדוע לרשויות השלטון אינטרס להיטיב עם אוכלוסיות מוחלשות, יכולים להסביר גם מדוע הטבות שכאלה לא יישאו אופי של העצמה במובנה המורכב. רשויות השלטון אינן רוצות לאבד את האחיזה בתהליכי קבלת ההחלטות – לרבות ההחלטות הנוגעות לשאלה את מי להעצים, באיזה אופן ולכמה זמן.

46 ראו דיון בנושא העצמה בעידן הפרטה אצל Joel F. Handler, *Down from Bureaucracy: The Ambiguity of Privatization and Empowerment* (1996).

גם לבתי המשפט יש כלים להעצמה. במובן הצר של העצמה בית משפט יכול להכריע סכסוך לטובת ה"חלש" וכנגד ה"חזק". הכרעה זו היא חלק אינטגרלי מפועלו של בית המשפט במסגרת ההגנה על זכויות האדם בין שמדובר בזכויות ופוליטיות, ובין שמדובר בזכויות חברתיות, כלכליות, תרבותיות וקבוצתיות. מעבר להכרעה, בית המשפט יכול לקדם העצמה על ידי מתן זכות עמידה לקבוצות, קבלת עמדת "ידיד בית משפט", מתן אפשרות להתייצבות בהליך או קבלת חוות דעת של יועץ מומחה. שילובן של קבוצות שונות בהליך המשפטי עצמו, הגם שאין הן צד קונקרטי בסכסוך, מסייע בכינון הזהות הקבוצתית ובהפנמה של קולה של הקבוצה. בנוסף, בית המשפט משמש זירה חברתית שבה מתבררות נורמות ערכיות, ולכן להחלטות המתקבלות משקל סימבולי וסגולי אשר איננו מתמצה רק בפסק דין זה או אחר. לפסיקה השפעה רחבה יותר על השיח בחברה. לעתים עצם ההופעה במשפט מעצימה את היחיד הקרבן אשר מרגיש כי בית המשפט הוא זירה חשובה המפנה את זמנה ומבררת את עניינו ושוקלת את תלונתו בכובד ראש. כך למשל לליווי המשפטי הניתן לקרבנות אונס מטעם מרכזי סיוע לנפגעות אונס ותקיפה מינית השלכה מעבר לעזרה לייצר תשתית ראייתית. לעמידה בבית המשפט חלק בתהליך ההתמודדות של הקרבן עם האונס. העצמת הקרבן במשפט משתלבת בתהליך הנמשך מעבר להליך המשפטי עצמו.

אף שהעצמה יכולה להיות מונעת מלמעלה, היא בדרך כלל מחייבת קיום מתווכים בין הפרטים והקבוצות לבין המדינה. מתווכים אלה נדרשים גם להנעת מהלכי ההעצמה, אך גם להוצאתה לפועל. המרחק הרב שבין רשויות השלטון לבין פרטים וקהילות וריבוי המטרות של רשויות השלטון, מקשים על רשויות אלה להיות סוכני העצמה של ממש. לא פעם מי שזכה בתיק לא מרגיש שהוא קיבל את יומו בבית המשפט. גם מי שקיבל קצבה, ייתכן שיצא לא מועצם כלל אם לשם כך נדרש לעבור מבחנים שנועדו לבחון את זכאותו. זאת ועוד, תפקידו של בית המשפט או של פקיד הרווחה מסתיים עם קביעת תוצאות התביעה או הזכאות לקצבה. ממילא אין רשויות השלטון יכולות ללוות את תהליך ההעצמה מעבר לנקודת המפגש המוגדרת והתחומה שהמשפט קובע. אין הדבר אומר כי בית המשפט צריך להפוך לאתר שבו מספרים סיפורי חיים, ואין זה אומר שאין צידוק למבחני זכאות, אך תהליך מיצוי הזכויות איננו אלא שלב אחד בתהליך ההעצמה. לאור האמור לעיל חשוב להתמקד בסוכנים המסייעים לפרטים ולקהילות לקדם תהליך של העצמה. בשל ההקשר המשפטי נבחן שניים – עורכי דין וארגונים בחברה האזרחית. מובן שאין מדובר ברשימה ממצה של סוכני העצמה. לעובדים סוציאליים, לפסיכולוגים, לעיתונאים ולאנשי חינוך תפקיד חשוב לא פחות. הדגש בניתוח זה נובע מתיקון הדיון בהעצמה במשפט ומהדגשים העולים במאמרים המובאים בכרך זה. תפקיד עורך הדין בתהליך ההעצמה הוא מורכב. ניתן לומר כי עצם העובדה שלאדם או לקבוצה נגישות לעורך דין היא העצמה. עורך הדין מתווך בין סיפורו של הפרט לבין

העצמה במשפט

השיח והפרקטיקה המשפטית שבהם טמונה היכולת להניע שינוי. על פי התפיסות השונות של ההעצמה שהוצגו קודם לכן, עורך הדין יכול להעביר ידע, לסייע בבחירה בין אפשרויות פעולה שונות, וכמובן – לייצג את הפרט. בדרך כלל ייצוג מגביר את סיכויי תביעתו של פרט להתקבל בבית המשפט. לייצוג יכולה להיות השפעה גם מעבר למימוש זכויות קיימות, שכן עורך דין יכול להניע בחינה מחודשת של מערך הזכויות הקיימות. אך ייצוג על ידי עורך דין גם יכול ללקות בכשלי העצמה ואף לשבש חלק ממשמעויות המושג שהוצגו לעיל. הייצוג משמר את הפסיביות של הלקוח. עורך הדין ממשיך להיתפס כמומחה וכמוציא לפועל, והוא אינו בהכרח מאפשר ללקוח להחליט החלטותיו בעצמו. עורך הדין מספק סיוע בתרגום נקודתי של השפה המשפטית לחווייה הפרטית של הלקוח, אך אין הוא יוצר תשתית המאפשרת ללקוח לעשות זאת באופן עצמאי בהמשך. הייצוג המשפטי הוא הייררכי, והוא ממקם דווקא את האוכלוסייה המוחלשת במצב מתמשך של תלות באחרים. החלטות בדבר קבלת הסכם פשרה, המשך התדיינות משפטית, הגדרת האמצעים והסיכונים – נעשית לא פעם על ידי עורך הדין עצמו, ושיתוף הלקוח כמתבקש מהאתיקה של המקצוע איננו מתממש.

אל מול המודל המקובל של יחסי עורכי דין ולקוח התפתחו מודלים אלטרנטיביים. כך למשל יש המדגישים את החשיבות של ייצוג המנסה להניע שינוי מעבר לטיפול במקרה היחיד. על פי גישה זו, מהמקרה היחיד יש לנסות ולהניע שינוי רחב יותר.⁴⁷ במקרים אלה יש לראות בתביעה אחת משום מקרה בוחן (case study) אשר יאפשר תביעות נוספות. יש לעשות שימוש בתקשורת ובשדלנות על מנת שיהיה ניתן לזהות בסיפורו של האחד את השתקפות הקשיים של רבים. יש להראות כיצד המקרה של היחיד משקף הקשר קהילתי רחב יותר. במקרים שכאלה לעתים אף יש מקום להניע מהלך משפטי אשר ההפסד שבצדו מובטח, מהטעם שלחשיפת המקרה יכולה להיות השלכה חיובית על מקרים דומים בעתיד. מובן שבמקרים אלה ייתכן מתח בין הממד המקובל של עריכת דין – קידום טובתו של הלקוח – לבין הממד הרחב יותר של הנעת שינוי חברתי. ככל שמוסיפים ממדים לעבודת עורך הדין, כך גם גדלה האפשרות למתח מובנה בתוך עבודת עורך הדין ולקונפליקטים בין הממדים השונים.

אך ניתן ולהרחיב את ממדי העשייה של עורך הדין אף מעבר לשני המודלים שצוינו לעיל. גם כאשר מתייחסים למקרה היחיד כאל דוגמה לבעיה רחבה יותר, עדיין נשמרת ההייררכיה בין עורך הדין ללקוח. בדומה, גם התפיסה שלפיה לעורך הדין תובנה ופתרונות לבעיות חברתיות נשמרת, אך לא פעם מה שנדרש הוא תהליך שבו פרטים

Lucie White, "To Learn and Teach: Lessons from Driefontein on Lawyering and Power", 1988 *Wis. L. Rev.* 699 (1988)

וקבוצות יגדירו בעצמם את הבעיות ואת הפתרונות הרצויים. אלה המקרים שבהם עורך הדין צריך להיות נאמן לתפקיד של המוציא לפועל של הפרויקט של האחר. הדבר מחייב להאזין ללקוח, להתייחס ללקוח כשווה ולהגדיר עמו את הבעיה ואת הפתרון ולאפשר לו להגדיר את צרכיו בתהליך רפלקסיבי ומתמשך.⁴⁸ הספרות מציינת כי מה שנדרש מעורך הדין במודל רחב זה הן תכונות ומיומנויות המדגישות מודעות גבוהה יותר למערכת היחסים שבין הלקוח לעורך הדין; שיתוף פעולה וקואליציות בין קהילה, לאנשי מקצוע ולעורכי הדין; בחינה מתמדת של השפעת עורך הדין על הקהילות הרלוונטיות (מקומית, תרבותית, מדינתית ועוד).⁴⁹ קו הגבול בין תפקידו של עורך הדין לזה של עובד סוציאלי ועובד קהילתי, של איש חינוך, של מארגן (organizer) ושל עיסוקים רבים אחרים מיטשטש. באופן כללי ניתן להבחין בין שני מאפיינים עיקריים המרכיבים מודל זה ושלובים זה בזה: האחד הוא הבחינה המחודשת של יחסי עורך הדין והלקוח, ואילו השני הוא הבחינה של קו הגבול בין עריכת דין לניעות (מוביליזציה) פוליטית.⁵⁰

כנגד הרחבה זו של תפקיד עורך הדין נטען כי ככל שתפקיד עורך הדין מעוצב על פי משמעויות רבות יותר של מונח ההעצמה, כך גם הגדרת התפקיד הופכת להיות בלתי ממוקדת. יש המדגישים את הקונפליקט המובנה בין המטרות השונות המועמסות על כתפו של עורך הדין. יש המבקרים גישה רחבה מדי ומציינים כי זו מחייבת משאבים של זמן וכסף אשר בדרך כלל אינם בנמצא. הדבר יכול להביא להתפשרות על מטרות והישגים. ביקורת אחרת סוברת שאין דרך לבטל את מערכת היחסים ההיררכית, ובדומה – שאין אפשרות להפוך את הייצוג המשפטי להליך פוליטי של ממש. יש הסבורים כי קשה להבין בסופו של דבר מה בדיוק אמור עורך הדין לעשות.⁵¹

48 שם.

49 Gerald P. Lopez, *Rebellious Lawyering: One Chicano's vision of Progressive Law Practice* (1992)

50 Louis Trubek, "Embedded Practices: Lawyers, Clients and Social Change", 31 *Harv. CR-CL L. Rev.* 415 (1996); Austin Sarat & Stuart Scheingold, "Cause Lawyering and the Reproduction of Professional Authority", *Cause Lawyering: Political Commitments and Professional responsibilities* (Austin Sarat & Stuart Scheingold eds., 1998)

51 Ann Southworth, "Taking the Lawyer out of Progressive Lawyering", 46 *Stanford L. Rev.* 213 (1993); Joel Handler, "Postmodernism, Protest and the New Social Movements", 26 *L. & Soc. Rev.* 697 (1992); William Simon, "The Dark Secret of Progressive Lawyering: A Comment on Poverty Law Scholarship in the Post-modern, Post-Reagan Era", 48 *Univ. Miami L. Rev.* 1099 (1994)

העצמה במשפט

ריבוי התפקידים המוטלים על עורך דין העוסק בהעצמה, להבדיל מייצוג זכויות בלבד, מחדד את החשיבות בהיערכות רחבה יותר. את זו יכולים לספק ארגונים חברתיים. עורכי דין יכולים לפעול במסגרת ארגונים אלה, אך נראה כי בדרך כלל הארגון משלב את עורכי הדין בעשייה רחבה ומגוונת יותר. אפילו כאשר מדובר בארגון שבו כמה עורכי דין, הרי שעצם קיומו של ארגון, להבדיל מאסופת עורכי דין פרטיים, מאפשר להבנות אסטרטגיה משפטית החורגת מהייצוג במקרים פרטניים.

ארגונים בחברה האזרחית אינם עשויים מקשה אחת. את ההבחנה בין ארגונים ניתן לערוך במישורים שונים: קיימים ארגונים יציגים המקבלים את כוחם מהמדינה, ולעתים אף חלק ממימונם, דוגמת ארגון עובדים. ארגונים אחרים מוקמים במסגרת החברה האזרחית ללא הכרה פורמלית מהמדינה; קיימים ארגונים שפועלם הוא בעיקר בתוך גבולות המדינה, וארגונים אחרים שהם בין-לאומיים או רב לאומיים. הממד הבין-לאומי שלהם מאפשר להם לבוא בדרישות לקובעי מדיניות ולהעלות על סדר היום הבין-לאומי דרישות להעצמה.⁵² קיימים ארגונים שתפקידם הוא ייצוג אינטרסים, וארגונים אחרים המספקים שירותים, כגון קרנות המעניקות הלוואות לנשים העוסקות בייזום כלכלי; קיימים ארגונים שקהל היעד שלהם רחב, דוגמת שדולת הנשים, וארגונים אחרים שקהל היעד שלהם הן אוכלוסיות ממוקדות יותר, דוגמת "איתך" או "אחותי" העוסקים בנשים עניות; קיימים ארגונים העוסקים בקשת רחבה של נושאים, דוגמת האגודה לזכויות האזרח, בעוד שארגונים אחרים תוחמים את תחום פעילותם, דוגמת קו לעובד המתמקד בזכויות עובדים בשכר נמוך; קיימים ארגונים המתמקדים באסטרטגיות משפטיות של ייצוג לקוחות בכתי משפט, בתביעות יום-יומיות או בעתירות עקרוניות לבג"ץ, ולעומתם ארגונים אחרים המתמקדים בסיוע חברתי, בהפצת מידע, במחאה חברתית ופוליטית ועוד. למעט ארגונים יציגים מרבית הארגונים אינם נסמכים דווקא על חברותם של פרטים. הפרטים או הקהילה הם בגדר "לקוח" ולא דווקא המנהלים, לכן יש להבחין בין קו לעובד המספק שירותי ייצוג ותמיכה למהגרי עבודה, לבין ארגונים קהילתיים של מהגרי עבודה, המושתתים בעיקר על השתייכות קהילתית ומתמקדים יותר בתמיכה חברתית ותרבותית במסגרת המפגשים בכנסייה ובשכונות המגורים.⁵³

ארגון המסייע לפרטים ולקהילות הוא סוכן של העצמה. עם זאת לאור ההגדרה המורכבת של העצמה יש לומר שהשונות בין הארגונים מצביעה על הדגשת ממדים שונים

Berta Esperanza Hernandez-Truyol, "Religious & Cultural Rights: Report of the 52
Conference Rapporteur", 44 *Am. U. L. Rev.* 1389 (1995).

אדריאנה קמפ ורבקה רייכמן "זרים" במדינה היהודית: הפוליטיקה החדשה של הגירת 53
עבודה בישראל" סוציולוגיה ישראלית 3(1) 79, 84 (2000).

והיבטים שונים של העצמה. עתירה לבג"ץ לקידום זכויותיה של קבוצה על ידי ארגון אשר איננו נסמך על חברים, יכולה בוודאי לקדם זכויות, אך ספק אם בפעולה זו יכול הארגון להניע תהליך של העצמה. מי שמחליט על קידום עתירה לבג"ץ הם הארגון ועובדיו, ולא דווקא אלה המושפעים מהעתירה. קיומם של ארגונים אשר אינם אחראים כלפי חבריהם מאפשר התמקצעות ויעילות, אך לא פעם מדובר בעשייה הנתחמת למודל השלילי של העצמה – השגת זכויות ושינוי הקצאת המשאבים – ולא דווקא הדגשת התהליך של הגדרה עצמית ומימוש האוטונומיה הפרטית.

ארגונים המדגישים פעילות קהילתית, ובישראל ניתן להצביע לדוגמה על עמותת "סינגור קהילתי", מנסים להשתלב בקהילה ולהעמיד את עצמם לרשותה. האפשרות להרחיב מודל ייחודי זה מוגבלת, שכן הוא ישים פחות כאשר מדובר בארגונים המייצגים קהילות של זהות (ולדוגמה נשים או מייעוטים). מודל זה של ארגונים גם מחייב השקעת משאבים רבים בתהליך והעברת הכוח לשכונה, ותוצרי ההשקעה אינם בהכרח מידיים. כאמור, היתרון של ארגון על פני עורך הדין הבודד הוא ביכולתו לבזר סוגי פעילות שונים, פעילות משפטית מסוגים שונים, ולשלב פעילות משפטית עם פעילות חוץ-משפטית בתחומים כגון חינוך, עשייה קהילתית ופעילות תקשורתית. מעבר לכך פלורליזם ארגוני מאפשר גם תהליך דינמי של חבירה של ארגונים אלה לאלה. כך למשל ניסו בארצות הברית ליצור רשת של קהילות כדי להעצים בו זמנית כל אחד מחברי הקהילה, את הקהילות הנפרדות ולבסוף ליצור מבנה-על של קהילות שתתגבשנה לתנועה חברתית רחבה הפועלת למען מטרה אחת, כמו למשל הקפדה על אכיפת החוק בתחום של איכות הסביבה, בייחוד באזורים שבהם התושבים שייכים לקבוצות חלשות חברתית.⁵⁴ גם בישראל, עם העלייה בתפקיד הארגונים בחברה האזרחית כסוכנים לשינוי חברתי, צמחה התופעה של קואליציות ארגוניים המנסים לשתף פעולה בהגדרת מטרות משותפות, או התחברות אד-הוק למטרות ממוקדות.

עם זאת פלורליזם ארגוני איננו רק פתרון, כי אם גם מכשלה אפשרית בדרך להעצמה. החבירה של ארגונים נעשית לא פעם ברמת עובדי הארגון, ולא דווקא ברמת החברים או הלקוחות. פעילות שכזו משחזרת את ההייררכיה של מניעי שינוי המתבססים על ידע מקצועי שנצבר ולא דווקא על הנעת האוכלוסיה לפעול. לשיתוף פעולה בין ארגונים בהכנת עתירה לבית משפט יתרון בכך שהוא יכול להכיל נקודות מבט מגוונות. שיתוף הפעולה מחייב הקשבה בין ארגונים, זיהוי נקודות הסכמה, התגברות על נקודות של מחלוקת וחשיבה משותפת על המטרות ועל האמצעים. בד בבד, ככל שהדיון נהיה מקצועי

Gregory Roberts, "Environmental Justice and Community Empowerment: Learning 54
from the Civil Rights Movement", 48 *Am. U. L. Rev.* 229 (1998)

העצמה במשפט

יותר, כך גם הפרטים והקהילה נותרים מאחור. כמו כן ארגונים כסוכני העצמה מביאים עמם גם תסמינים מוכרים של ארגונים – הצורך למצב כל ארגון ביחס לארגון אחר, תחרות על מקורות מימון מצד אחד ועל הפרופיל הציבורי מצד אחר, ואף יריבות בין ארגונים.

3. אסטרטגיות של העצמה

כרך זה עוסק בהעצמה במשפט והוא פורס אסטרטגיות משפטיות שונות כגון סיוע משפטי לחברי קבוצות מוחלשות, ליטיגציה ואחרות. אך הדיון בתפקיד עורך הדין ובארגונים מעיד שייתכן שהמסלול המשפטי אינו בהכרח המסלול המועדף להעצמה. חינוך, טיפול פסיכולוגי, התארגנות קבוצתית, יזמות כלכלית וחשיפה תקשורתית הם אמצעים מרכזיים להנעה ולקידום של הליכי העצמה. ואכן, למושג ההעצמה הייתה אחיזה בפרופסיות אחרות עוד לפני שהתחיל לגבש את מקומו בשדה המשפטי. במסגרת חינוכית ניתן לסייע לקבוצות מוחלשות להכיר בערך העצמי, להגדיר מטרות ולקדמן. גם טיפול פסיכולוגי יכול במקרים מסוימים של היעדר העצמה להיות אפקטיבי יותר מהאלטרנטיבה המשפטית. מובן שאמצעים חוץ-משפטיים אלה אינם עשויים מקשה אחת, ובכל אחד מהתחומים יש לבחון את האופן שבו יש להתאימם למושג ההעצמה. כך למשל החינוך המסורתי הוא הייררכי, פטרנליסטי ואיננו בהכרח מפתח אוטונומיה עצמית בקרב התלמידים. ביקורת על גישה חינוכית זו מציעה לקדם חינוך המסייע לפרטים לזהות את הכישורים והיכולויות (capabilities) העומדים לרשותם.⁵⁵ בדומה, גישות פסיכולוגיות להעצמה יכולות לסייע לפרט להגדיר מטרות ולפתח את עצמו, אך בשל האופי היחידני של תהליך שכזה אין הן יכולות להתגבר ולאתגר את תשתיות העוצמה שמניחה החברה, ואין הן מאפשרות לגבש קהילה.

עולה מכך שהמשפט אינו יכול להיות האפיק היחיד להעצמה, ויש לבחון אותו ביחס לאפשרויות אחרות, אך יש גם מקום לבקר את ההבחנה הברורה לכאורה בין האמצעים המשפטיים לחוץ-משפטיים. בעוד שאמצעים מסוימים נמצאים באופן מובהק מחוץ לעולמו של משפט (שיחה עם פסיכולוג), הרי שאמצעים אחרים מתפתחים בצלו של משפט. יכולתה של מערכת החינוך להתאים את מסגרת הלימודים לקידום מטרות קהילתיות וייחודיות תלויה במסגרת המשפטית להאחדה או לביזור של מערכת החינוך. אופייה של מערכת החינוך מצריך הכרה במעמדן של קבוצות, לרבות הורים, תלמידים,

55 קרול גיליגן בקול שונה (1995); John Dewey, "Vocational Aspects of Education", *Democracy and Education* 358 (1952).

מורים וקהילות, לרבות אוטונומיה לקהילות מיעוט.⁵⁶ על פי החשיבה המדגישה את מושג ההעצמה כהליך דינמי, עיצוב אופייה של מערכת החינוך בדרך שבה יועצמו קבוצות שונות, צפוי להשפיע על תוכני הלימוד ועל המסרים החינוכיים. אלה אמורים להניע ערכים אשר ישפיעו בהמשך על התפיסה החברתית הרווחת את מעמדן של קבוצות בחברה ואת זכותן לקחת חלק בתהליכים חינוכיים.

כאשר מתמקדים במשפט נראה שהעיסוק המשפטי בהעצמה מלווה במתח מובנה. מצד אחד, העיסוק במשפט מצריך מומחיות אשר אינה בהכרח נגישה לכל אחד. מצד אחר, הכנסת מתווכים לתהליך ההעצמה, דוגמת עורכי הדין או ארגונים בחברה האזרחית, מחזירה מרכיבים אשר אינם מתיישבים עם התפיסה הרחבה של העצמה – כגון מניעת פטרנליזם, העברת שיקול הדעת לאחר ושליטת היכולת לפעול באופן אקטיבי. אין פלא אפוא כי התפקיד הרחב שהודגש לעורכי דין הרוצים לעסוק בהעצמה ולא בייצוג, מחייב התמודדות מחוץ לזירה המשפטית המוכרת. עורך הדין נדרש להיות חלק מהקהילה, לבוא אליה כשווה, להאזין, לחשוב יחד, לעשות שימוש בכלים חוץ-משפטיים, להיות מארגן ואף מעט פסיכולוג. השימוש במשפט במכלול זה הוא אך ורק מרכיב אחד ולא דווקא המרכזי. ככל שיש רצון לעשות שימוש במשפט כחלק מתהליך של העצמה, כך יש לזנוח את העקרונות המקובלים של המשפט עצמו. לדוגמה, סנגורים ציבוריים הפועלים בתחום של עבריינות נוער נוטים לעתים לוותר על עקרונות משפטיים המונעים על ידי כיבוד זכויות הלקוחות שלהם ולהעדיף אפשרויות של טיפול או כל פעילות אחרת בשם "טובת הילד" גם אם עליהם לפעול לשם כך בניגוד לכללי המשחק המשפטיים.⁵⁷

למתח זה ביטויים שכיחים בזירות שונות של העשייה המשפטית. לדוגמה, הכרעת הדין בבית משפט לעתים רחוקות נתפסת כמעצימה, אפילו לצד שזוכה. ההליך המשפטי הוא ארוך, מתיש ויקר. לקוחות של עורך הדין מודרים מההליך, שכן נוח לשופטים לשמוע את עורך הדין המיומן בשיח המשפטי, ולא דווקא את הסיפור שהלקוחות רוצים לספר. זו אחת הסיבות לפיתוח ההליכים החליפיים לשיפוט (alternative dispute resolution – ADR). מטרת הגישור היא להבטיח תהליך שבו הצדדים מרחיבים את זירת המחלוקת ופורסים את האינטרסים שבסיסה על מנת לתת פתרון למחלוקת האמיתי שבין הצדדים, ולא דווקא לסוגיה המשפטית שהיא מעלה. הגישור מאפשר לצדדים לבטא בקולם את עמדתם, להגדיר את הצרכים שלהם ואת הסעד הראוי להם. אך הגדרת תהליך הגישור

Daniel Johnson, "Putting the Cart before the Horse: Parent Involvement in the Improving America's Schools Act", 85 *Cal. L. Rev.* 1757 (1997) 56
 Allen Borowski & Mimi Ajzenstadt, "Public Defenders in Israel's Juvenile Courts", 57 *International Journal of Offender Therapy Comparative Criminology* 51, 191, 211 (2007). 57

העצמה במשפט

שנויה במחלוקת כשלעצמה, ולמגשרים שונים תפיסות שונות בנוגע למטרת הגישור והאמצעים לקדם פתרון⁵⁸. לעתים הליך הגישור איננו אלא הליך הכרה ופישור, ומטרתו העיקרית היא להוריד את הנטל מבתי המשפט. גישה זו מלווה גם בהעלמת יחסי העוצמה בין הצדדים בתהליך הגישור.⁵⁹ בקצה השני, הליך הגישור איננו מכוון פתרון דווקא, וההגש הוא על עצם ההליך. גישה זו דומה בתפיסתה לגישה הרחבה של העצמה, והיא מכונה בספרות גישור טרנספורמטיבי (transformative mediation). הדגש במקרה זה הוא על הצורך להביא את הצדדים להכיר באינטרסים אלה של אלה. גישה זו מקושרת לתפיסה של אוטונומיה של הצדדים, לניטרליות של המגשר ולכיבוד רגשות המשתתפים. לגישור שכזה גם מטרה לצמיחה מוסרית של כל אחד מהצדדים כלפי עצמו והבנה טובה יותר של צרכיו הוא.⁶⁰

הגבול בין גישור שבו למגשר תפקיד בסיוע לצדדים למצוא את הפתרון, לבין גישור שבו למגשר תפקיד טרנספורמטיבי, איננו חד, אך יש להדגיש כי ככל שהמגשר מחפש להניע שינוי אישי ובין-אישי בקרב הצדדים, כך הצד המשפטי מפנה את מקומו לתהליך פסיכו-דינמי. ושוב, המשפט בתצורתו המקובלת מתקשה לקדם תהליך העצמה במובנו הרחב והעמוק ביותר. באופן כללי ניתן לראות שתהליך ההעצמה מתקשר למשפט בעיקר כאשר אנחנו מסייגים את מוסדות המשפט (כגון ייצוג משפטי והכרעה משפטית) המוכרים לנו – הופכים אותם משפטיים פחות, החלטיים פחות, מכוונים יותר לחולל שינוי חוץ-משפטי. עולה מכך כי ייתכן שיש לחשוב על מושג "התאמת המשפט להעצמה", ולא על "העצמה במשפט".

הצורך להתאים את המשפט למושג ההעצמה מעיד גם על הצורך לבחון את השימוש במשפט בצד מוסדות חברתיים אחרים. כך למשל גיוס כלי התקשורת להעלאת מודעות לנזקים שונים הגורמים לקבוצות או ליחידים לחוש מופלים, מקופחים וחסרי קול ונגישות למערכות הצדק הם אמצעי חשוב בתהליך ההעצמה. לכלי התקשורת תפקיד חשוב בהנעה של מחאות חברתיות, גיוס אוהדים לעניין ומסגור הנזק כבעיה שיש לפתרה, הן בהקצאת

Robert Baruch Bush & Sally G. Pope, "Changing the Quality of Conflict Interaction: The Principles and Practice of Transformative Mediation", 3 *Pepp Disp. Resol. L.J.* 67 (2002).

59 Owne Fiss, "Against Settlement", 93 *Yale L.J.* 1073 (1984); Judith Resnik, *The Processes of Law: Understanding Courts and their Alternatives* (2004); Ulrich Boettger, "Efficiency Versus Party Empowerment – Against a Good-Faith Requirement In Mandatory Mediation", 23 *Rev. Litig* 1 (2004)

60 Robert Baruch Bush & Joseph Folger, *The Promise of Mediation: Responding to Conflict through Empowerment and Recognition* (1994); Edward Schwerin, *Mediation. Citizen Empowerment and Transformational Politics* (1995)

משאבים הן בשינויי חקיקה. בין התקשורת לבין המשפט קיימת אינטראקציה, אשר כפי שנאמר לעיל, לא הוכרה, ואף נדחתה, על ידי מוסדות המשפט בעבר. אך ההליך המשפטי משתלב עם אפשרויות ליחיד או לקבוצה לפתוח במשא ומתן עם רשויות השלטון ובדיאלוג חברתי רחב יותר בכל הנוגע לדרך שבה הם מוגדרים על ידי החברה בכלל, ובמערכת אכיפת החוק בפרט. כך למשל אסטרטגיה להעצמת נשים שהיו קרבנות ל אלימות היא יצירת מסגרת משפטית וחברתית אשר תאפשר להן להפסיק להגדיר עצמן כקרבנות, והן יגדירו את עצמן שורדות ותומכות.⁶¹ תהליך זה איננו יכול להתרחש רק בבית המשפט, ויש להוציאו לפועל בשילוב של אמצעים משפטיים עם אמצעים חינוכיים ותקשורתיים כאחד.

4. קונפליקטים של העצמה

העצמה הוצגה עד כה בדרך כלל כאמת מידה חיובית לתהליך היכול להביא לעוצמה של קבוצה על פני קבוצות אחרות, אבל יש לזכור כי תהליך זה טומן בתוכו בעיות אשר הוצגו עד כה בדיון על רובדי ההעצמה השונים, מושאי ההעצמה, סוכני ההעצמה והאסטרטגיות שבהן עושים שימוש. לסיכום נרצה לחזור ולהדגיש שני סוגים של בעיות: הבעיה האחת היא הקושי להניע העצמה אשר במהותה רוצה לקדם את יכולתם של פרטים ושל קבוצות לפעול באופן עצמאי ללא צורך בגורם חיצוני שיבצע פעולות הנעה שכאלה. הבעיה השנייה היא שהעצמה איננה מיטיבה עם הכול. היא יכולה לתקן יחסי עוצמה קיימים (הממד השלילי), והיא יכולה לסייע לפרטים ולקבוצות בגיבוש הכוח של פעולה משותפת (הממד החיובי), אך העצמה איננה מעלימה יחסי עוצמה, והיא איננה מייצרת קהילה אחת גדולה וסולידרית. לכן למעט מקרים היפותטיים של שוויון מוחלט, העצמה תדרוש תהליכי העצמה נוספים. שתי הבעיות קשורות זו לזו, שכן "העשייה בעבור אחרים" גם מקבעת מבני עוצמה מסוימים, והיא יכולה להדיר מבנים חברתיים מתחרים או לדכאם.

קיימות לכך כמה דוגמאות. למשל, בתחילת פרק זה הוצגה הדוגמה של שיקום שכונות וההתבוננות בהעברת סמכויות לוועד שכונה כתהליך של העצמה. העברת הסמכויות מקנה לשכונה את היכולת להחליט בענייניה שלה; היא מחייבת את השכונה לנקוט אמצעים דמוקרטיים של קבלת החלטות, ולפעילות שכזו השפעה חיצונית חיובית על הליכים דמוקרטיים בחברה; היא מעניקה תחושה לפרטים שביכולתם לשנות ולהשפיע ומעודדת

Adele M. Morrison, "Deconstructing the Image Repertoire of Women of Color: 61 Changing the Domestic Violence (Dis)Course: Moving from White Victim to Multi-Cultural Survivor", 39 *U.C. Davis L. Rev.* 1061 (2006)

העצמה במשפט

התנסות ויוזמה נוספת בעתיד. אך בד בבד ניתן לסבור שהעברת הכוח לקהילה יכולה גם להביא לדיכוי של קבוצות מיעוט בקהילה. מתן כוח לשכונה להגדיר את גבולותיה יכול גם להבטיח כי יהיו כאלה אשר יוצאו מגבולות הקהילה. לעתים אלה קבוצות אתניות או חברי מעמד סוציו-אקונומי הנמוך מזה של חלק אחר מהשכונה.

הקושי הדמוקרטי בהעברת האחריות לקהילה ללא התייחסות להרכבה הפנימי ולמערך יחסי הכוחות בתוך הקהילה יכול אפוא להיות כלי להעצמת-יתר של הרוב ולכשל העצמה של הקבוצות החלשות ביותר. כפי שראינו קודם, אמצעים להבטחת העצמה רחבה יותר מחייבים להביא בחשבון את יחסי הכוחות בין הרוב למיעוט, ואף בין קבוצות מיעוט לבין עצמן. העברת האחריות לקהילה על בסיס העיקרון של "קול אחד לכל אחד" בקהילה שבה יחסי רוב ומיעוט ברורים יכולה להשיג תוצאה הפוכה מזו שאנו מייחסים להעצמה. דרכים להתגבר על כך יכולות להיות הבטחת ייצוג שווה לקבוצות מיעוט שונות, או הכנסת מנגנוני השפעה אשר אינם מבוססים על בחירת נציגי ועד שכונה, אלא על שילובם של ארגונים המייצגים מיעוטים בתהליכי קבלת ההחלטות, תוך סטייה מהעיקרון כי הקהילה עצמה היא הצריכה להחליט על אופן השימוש בתקציב העומד לרשותה. מובן שלסטייה שכזו יש מחיר שאותו ניתן להגדיר באותם המונחים של העצמה – שלילת הכוח האובייקטיבי ותחושת העוצמה הסובייקטיבית של פרטים ושל הקהילה.

קונפליקטים דומים ניתן לראות ביחס בין העצמת הקבוצה להעצמת הפרט. בעיות מסוג זה שכיחות ביחסי עבודה, שם העצמת הקבוצה באופן קיבוצי מחייבת בין השאר לתת את הכוח לארגון לקבוע סדרי עדיפויות בין צורכי הפרטים שהוא מייצג. חשיפת הקבוצה לתביעות הפרט מחלישה את כוחה של הקבוצה. אין הדבר אומר כי הקבוצה תמיד משכילה לשקלל את זכויות הפרטים השונות, או שייצוג מסוג שכזה אינו יכול לפגוע בפרטים או בקבוצות בקרב העובדים המיוצגים. הבעיה היא שבדרך כלל מתן אפשרות לפרט לתבוע את הארגון מביאה את הסכסוך לבית המשפט, ובית המשפט צריך להעריך את היחסים בין הפרט לקבוצה, כאשר בבסיס יחסי עבודה קיבוציים עומד העיקרון שלפיו לקבוצה יש יתרון בשקלול מערך האינטרסים השונים שאותם הוא צריך לייצג. ואכן, רפורמות אשר חיפשו לקדם את זכויות הפרט במערכת קיבוצית בארצות הברית ובבריטניה נמצאו כבעלות השפעה קשה על האפקטיביות של ארגוני העובדים.⁶²

ככל שהמתח בין הפרט לקבוצה, כמו גם בין קהילות, גדול יותר, וככל שפערי העוצמה גדולים יותר, כך גם נדרשת התערבות חיצונית רבה יותר, ובייחוד על מנת לסייע בהעצמתן

David Abraham, "Individual Autonomy and Collective Empowerment in Labor Law: 62 Union Membership Resignations and Strikebreaking in the New Economy", 63 *N.Y. U. J. Labor & Employment Law* 1268, 1309 (1988). לעיל ה"ש 30.

של קבוצות חלשות. יישום דווקני של גישת ההעצמה כניגוד של פטרנליזם, עשייה של בעלי מקצוע (עורכי דין) עבור אחרים ועידוד תהליכים של הידברות וזיהוי אינטרסים – יכול גם להחליש ולהדיר. עם זאת ההכרה בקונפליקטים המובנים במושג ההעצמה איננה חותרת תחת חשיבות המושג. דווקא החשיבה המורכבת על ההעצמה כתהליך המביא את המרכיב השלילי (תיקון עוצמה) ואת המרכיב החיובי (חבירה משותפת) יחדיו, היא המאפשרת לזהות באופן ברור יותר את הקונפליקטים המובנים במושג. נראה אפוא שחלק מעוצמתו של מושג ההעצמה הוא באופן שבו הוא מאפשר עיון ביקורתי בתהליך ההעצמה עצמו. וכך את פרקטיקת ההעצמה יכולים לבקר פרטים וקבוצות הנוקקים למושג על מנת להבינו, ליישמו ולבחון אותו. נושא המחקר והכלים לבקרו הם מקשה אחת.

ג. סקירת הספר⁶³

כרך זה התחיל בקול קורא למאמרים בנושא העצמה. מגוון הפניות הרב שהתקבלו העיד על רוחבה של היריעה ועל כך שלכאורה כל עניין הנוגע ל"חברתי", לזכויות, לפוליטיקה של עוצמה ולקבוצות מודרות נתפס בעיני הכותבים כשייך לתחום הלימוד של העצמה. לנו, העורכים, לא הייתה תפיסה מקדמית ברורה בנוגע למה משתייך לנושא ומה נופל מחוצה לו. מתוך גישה שהניחה כי יש צורך בהלימה בין הנושא עצמו לבין תהליך הלמידה המשותף, נבחרו כמה הצעות אשר מעיון ראשון נראה כי הן מדברות זו עם זו. כמו כן בפיתוח החשיבה על מושג ההעצמה נעזרנו רבות בצוות סטודנטים מהפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב בהנהגת רונן זיו וענבל מימון-בלאו. לאחר כתיבת טיוטות המאמרים התכנסנו ליומיים ארוכים של דיונים במושג ההעצמה העולה מהמאמרים. בדיון זה סייעו לנו כמה חברים – ג'וני גל, עידית וייס, לסלי סבה וזאב רוזנהק. תפקידם היה לאתגר את כולנו בשאלה הראשית – כיצד המחקר של כל אחת ואחד תורם להבנתנו את הערך המוסף של מושג ההעצמה במשפט. עזרתם בנושא זה הייתה חיונית כפי שהתגלה עת חזרו הכותבים למלאכתם והחזירו מאמרים אשר לעתים שינו את עורם בניסיון להבין את תחומי העיסוק שהם מכירים דרך משקפי ההעצמה. נראה כי רק בשלב זה הצלחנו אנו העורכים, בסיוע צוות הסטודנטים, להבין את ייחודו של כרך זה ואת תרומתו להבנת ההקשר העולה מהמאמרים השונים. במקרה זה נראה כי כוחו של הכרך הוא בחיבור בין המאמרים השונים. השלם גדול מסך כל פרטיו הגם שהפרטים מצוינים כל

63 כל ההפניות בגוף הטקסט בחלק זה של המאמר הן למאמרים בכרך זה.

אחד בנפרד. ככל שההעצמה מספרת סיפור של למידה משותפת ושל הנכונות לבחון מחדש את הקיים, גם תהליך הכתיבה התגלה כמעצים.

נושאי המאמרים המובאים בהמשך נובעים מתחום העיסוק של המחברים השונים. המחברים הגיעו לנושאים אלה מתוך עיון אקדמי שבו הם עוסקים זה זמן רב; מתוך עריכת דין המחפשת להטוות דרכי גישה שונות מעריכת הדין המקובלת; מתוך תחומי עיסוק חוץ-משפטיים, למשל בתחום העבודה הסוציאלית ותכנון הערים, ובכולם – מתוך מעורבות אישית עמוקה של הכותבים בתחום כתיבתם. הקישורים בין התוצרים הסופיים של הכתיבה לעתים מפתיעים ולא היו צפויים עת התחלנו בתהליך. סקירה קצרה של המאמרים אינה יכולה לסכם את כל התובנות העולות מהם, והיא תשמש כאן כדי לתת תחושה ראשונית באשר למה שכרך זה צופן ובאשר לקשר שבין המאמרים לבין התפיסה של ההעצמה שתוארה כאן. יש להדגיש כי פרק המבוא נכתב לאחר שלמדנו אנו את משמעותו של מונח ההעצמה מהכותבים עצמם.

1. העצמה של מי?

ראשית, ניתן לסרטט מפה מורכבת של פרטים וקבוצות המיוצגים בכרך זה. המאמרים עוסקים, רובם ככולם, בקבוצות "מוכרות" – קבוצות הנמצאות במצב של היעדר עוצמה ואשר יחידה הקבוצה, או הקבוצה כמכלול, מתקשים לקדם העצמה במובנה הרחב יותר, כפי שתואר כאן. בין השאר ניתן להצביע על הידרשות לקבוצות של נשים. מאמרן של דלילה אמיר וניבה שושי עוסק בהיעדר קולן המוסדי של נשים בתהליך גיבוש המדיניות הנוגעת להפלות בישראל. התמקדות בתתי-קבוצות של נשים ניתן לראות גם במאמרן של מיכל אהרוני וגליה פייט העוסקות בסיוע בהקמת עסקים זעירים לנשים החיות בעוני. נעמי לבנקורן עוסקת בהעצמה של קרבנות סחר בנשים למטרות עיסוק בזנות. לנשים מקום מיוחד גם במאמרה של דורית אלדר-אבידן על יחידות הסיוע שלייד בתי המשפט לענייני משפחה, אם כי במקרה זה מושא המחקר הוא בני הזוג, ואף המשפחה כולה. ההתמקדות בנשים במסגרת תהליכים של התפרקות התא המשפחתי נידונה גם במאמרם של רונן פרי ויחיאל קפלן העוסקים בתביעות נזיקין להעצמתן של מסורבות גט.

בצד ההתמקדות בנשים ניתן להצביע גם על קבוצות אחרות, כגון אנשים עם מוגבלות, שעליהן כותבת שגית מור; ילדים הנמצאים במרכז מאמרן של ורד וינדמן ולימור סלומון; אתיופים המבקשים מקלט בישראל אשר את סיפורם מציגות אדריאנה קמפ וטלי קרצמן. אל מול הקבוצות שתוארו עד כה ניתן להציג גם מקבץ אשר מאופיין בראש ובראשונה במעמד סוציו-אקונומי מסוים, ואשר תחולתו רחבה מזו של קבוצת זהות או קבוצה דמוגרפית. הדר אבירם מתמקדת בקבוצה המאופיינת במובהק בהשתייכות לקבוצות חברתיות חלשות – העריקים מהצבא. רות חננאל בוחנת את השפעת מדיניות התכנון וחלוקת המרחב ומצביעה על השפעתה על קבוצות רחבות של קהילות במעמד סוציו-

אקונומי נמוך. שרון אסיסקוביץ בוחן בראש ובראשונה את בית הדין לעבודה, אך בחינתו מאירה את הקשיים העומדים בפני פרטים המגיעים לשערי בית הדין לעבודה בדיונים על ביטוח דמי אבטלה, קצבת ילדים וביטוח בריאות ממלכתי. על אף אופיין האוניברסלי של קצבאות אלה רבים מאלה הנדרשים להתערבות בית הדין מאופיינים בצרכים כלכליים ייחודיים אשר אינם משתלבים עם אלה אשר מערך הביטחון הסוציאלי נענה להם בקלות. דפנה רובינשטיין, אורלי בנימין וערן גולן בוחנים קבוצה רחבה יותר – של העובדים השכירים – אך גם בדיון על העצמת עובדים עיקר הדגש הוא על עובדים אשר כוח השוק אינו לצדם ואשר זקוקים לסיוע מוסדי על מנת לעמוד על זכויותיהם – אם זה של ארגוני עובדים, או חקיקה המונעת על ידי ארגונים חברתיים. ולבסוף, ליזה סבן מרחיבה את היריעה עוד יותר ובוחנת את הצורך בהשתתפות פעילה של כלל אזרחי המדינה בעיצוב המדיניות בתחום המידע הגנטי. אך בחינה זו מעידה שהגם שהאוכלוסיה איננה תחומה דווקא על ידי גבולות סוציו-אקונומיים, סוגיות של פגיעות כלכלית וסכנות לפגיעה בחירויות הפרט מצדיקות את הצורך בבחינת בעיית ההעצמה.

וכך מגוון האוכלוסיות הנסקרות בכרך זה נע בין הקבוצות הממוקדות – כגון קרבנות של סחר בבני אדם – לקבוצות רחבות – כגון הנושאים מטען גנטי מסוים שאליו לוטשות חברות מסחריות את עיניהן. אל מול ספקטרום רחב ומגוון זה של קבוצות ניתן להצביע גם על מגוון רחב של גישות למהות מושג ההעצמה. רצף הפרטים והקבוצות שעליהם מדברים המאמרים אינו חופף את רצף מושגי ההעצמה העולה מהמאמרים. עם זאת ניתן לזהות קשר מסוים. כאשר מדובר באוכלוסיה רחבה – נשים ככלל (אמיר ושושי), מקבלי קיצבאות (אסיסקוביץ), נושאי מטען גנטי בעל ערך (סבן) או עובדים (רובינשטיין, בנימין וגולן) – אזי ההעצמה מתורגמת למערך זכויות של השתתפות בקביעת מדיניות או השפעה עליה. כאשר מדובר בקבוצות ממוקדות יותר – כגון נשים החיות במצב של עוני (אהרוני ופייט) או אנשים הלוקים במוגבלות (מור) – להעצמה מטרות מגוונות יותר החורגות מהענקת זכויות. במקרים אלה מדובר בתהליך של חבירה ופעילות משותפת של ממש, או במונחים שתוארו קודם לכן – לממד החיובי של העצמה משקל רב יותר. נציג ביתר פירוט את מגוון מושגי ההעצמה העולה מהמאמרים.

2. מהי העצמה?

גישה מצומצמת למושג ההעצמה, אם כי אין בכך משום צמצום חשיבותה, עולה ממאמרו של שרון אסיסקוביץ. המחבר מבחין בין העצמה סובייקטיבית שבה הפרט עובר תהליך אישי שבסופו הוא חש כי הוא יכול להשפיע, לבין העצמה אובייקטיבית שבה הפרט רוכש עוצמה הניתנת לתרגום ולהשפעה על הסובב אותו. הבחנה זו תואמת את זו אשר הוצעה בפרק זה – בין הממד השלילי לממד החיובי של מושג ההעצמה. במאמרו

העצמה במשפט

הוא מתמקד בממד השלילי ובוחר את יכולתו של הפרט לעשות שימוש בהליך המשפטי כדי לרכוש עצמה מול סוכנים אחרים של מדינת הרווחה.

דלילה אמיר וניבה שושי מבחינות בין הסדרים המעצימים נשים לבין אלה המחלישים ומדכאים אותן. הן מציגות את ההגדרה שלפיה העצמה מדברת על יכולתו של הפרט להשיג שליטה על סביבתו, והן מרחיבות גישה זו גם לתהליך החורג מכוחו של הפרט והמתמקד בתהליך של שינוי הסביבה החברתית כולה על ידי קבוצות חלשות ופגיעות. אמיר ושושי בוחנות במאמרו את תהליך ההחלשה כהיפוכו של ההעצמה, המדיר את הנשים מגיבוש המדיניות בנוגע להפלות, אף שמדיניות זו מתמקדת בראש ובראשונה בגופן של הנשים עצמן. דגש זה של העצמה כהשתתפות בתהליכי גיבוש מדיניות כלל-חברתית עולה גם במאמרים של ליזה סבן ושל רות חננאל. ליזה סבן מדגישה כי העצמת הקהילה מחייבת עיצוב מדיניות הנוגעת לרצון הקהילה ולשיתופה בתהליך קבלת ההחלטות. שיתוף זה מחייב שילוב נציגים בגיבוש מדיניות והכשרת אנשים מהקהילה בביצוע המחקר הגנטי. ההנחה היא כי שיתוף שכזה גם יביא לכך שתוצאות המחקר הגנטי יביאו לקידום רווחה כללית, ושאלה לא יתרכזו אך ורק בדייט פרטיות המונעות על ידי אינטרסים של השאת הרווח הפרטי. הגדרה דומה של העצמה אצל רות חננאל מביאה לעיסוק בשני מישורים שונים – העצמת הפרט, במובן של שליטה רבה על חייו, והעצמה קהילתית הנוגעת ליצירת זהות קהילתית והשתתפות קהילתית בתהליכים חברתיים. שלוש המאמרים, הנעים בין תיאור אפשרויות של העצמה למציאות שכיחה של החלשה, מדגישים את חשיבות ההישענות על כוחם של פרטים ושל קהילות בתהליכי גיבוש מדיניות וכאמצעי של העצמה.

לא פעם קהילה המאופיינת בחולשה סוציו-אקונומית, בהדרה חברתית או בזרות לקהילה הרחבה יותר (ובייחוד לקהילה המדינתית) אינה יכולה לקחת חלק פעיל בתהליכי עיצוב מדיניות ולהשפיע עליהם. במקרים אלה חשוב לבחון את התגבשותן של התארגנויות מתוך הקהילה המקדמות את צרכיה. דוגמה לכך ניתן לראות במאמרו של אדריאנה קמפ וטלי קריצמן. במאמרו הן מציגות פעילות של ארגונים חברתיים הנוקטים גישה "טיפולית" של העצמה המפעילה ידע מקצועי כאמצעי לסיוע לקבוצות נטולות כוח. בהקשר של מבקשי מעמד של פליט, אוכלוסיה אשר אין לה קול מוסדי בחברה האזרחית, יש לעמותות שכאלה תפקיד חיוני. עם זאת, נדבך נוסף של העצמה ניכר בעמותות לעזרה עצמית הצומחות מתוך קבוצות של מהגרים ופליטים. אלה מספקות מרכיב המשתלב בממד החיובי של העצמה – גיבוש זהות משותפת המובחנת מהסביבה החדשה, תיווך בין המהגרים במדינות היעד לבין קהילות במדינות המקור, ובאופן מפתיע – גם יצירת זירות חדשות לניסוח והעלאת תביעות אל מול המדינה המארחת.

המעבר מהעצמה "פסיבית" ל"אקטיבית", בהתאם להבחנתו של שרון אסיסקוביץ, או מהממד השלילי לחיובי, כפי שהוצע בראשית פרק זה, עולה בכירור גם במאמרה של שגית

מור על המאבק לקצבאות הנכות. המחברת רואה במאבקם של אנשים עם מוגבלות מאבק "מלמטה" – כלומר תהליך שצמח מפעילות שאינה מכוונת על ידי המדינה ומוסדותיה. כמו כן זהו מאבק שגיבש את הקבוצה ככזו, פיתח תודעה קבוצתית, איפשר לה להגדיר מטרות ולבחור בכלים לפעולה חברתית ופוליטית.

לא כל תהליך של העצמה בממד החיובי מצריך פעילות קבוצתית דווקא. לעתים נדרשת הכרה בכך שהפרט אינו פועל כיחיד, אלא שלסיפורו האישי יש הקשר רחב יותר שאותו יש להבין. הדר אבירם, המתארת את יחס רשויות הצבא לעריקים, מדגישה כי ממד החסר במערך הכפול ברשויות הצבא – זה הסנגוריאלי וזה הטיפולי – הוא היכולת להעניק לעריק קול משלו אשר אינו כפוף למערך האינטרסים של כל אחד משני המערכים. דורית אלדר-אבידן מתריעה על בעיה דומה בעת קיומם של מאבקים משפחתיים המגיעים לבית המשפט. בסכסוכים אלה קיימת נטייה להעביר את הטיפול בבעיה לגורמים מקצועיים וניטרליים לכאורה המפקיעים את השיפוט מבעלי הדין. לדעתה, גישה זו מנוגדת לתפיסת ההעצמה המחפשת לשפר את תחושת היכולת של הפרט לשלוט בחייו ולהתגבר על תחושת חוסר האונים המאפיינת הליכים אלה. במקרים אלה חשוב לצייד את הפרט בידע ובכלים לקבל החלטות עצמאיות ולזהות חלופות. שני מאמרים אלה מדגישים יחדיו היבטים שונים של תהליך העצמה שבו הקשבה לקולו של הפרט, מצד אחד, והענקת כוח לעצב את ההליך המשפטי, מצד שני, אמורים לחזק את מעמדו של הפרט בתהליך.

שני מאמרים מתמקדים בתביעות נזיקין כאמצעי העצמה של פרטים. נעמי לבנקורן מדגישה את הצורך להעניק לקרבנות סחר בנשים את היכולת לשלוט בגורלן, ובייחוד על רקע השלילה הגורפת של חירותן עת נסחרו מיד ליד. היכולת לזווג הליך משפטי נגד הסוחר, לקחת חלק בעיצוב העילה והסעד הנדרש, היא חלק מתהליך החורג מהממד הצר של עמידה על הזכות. כלומר, עצם ההשתתפות בתהליך המשפטי יכולה להיות מעצימה, ובתנאי שההליך המשפטי והסעדים המוענקים במסגרתו יוכלו להקשיב לסיפור שאותה קרבן תגולל, להבינו ולהבין את ההקשר החברתי שבו צמח הסחר. גם רונן פרי ויחיאל קפלן מדגישים את חשיבותה של תביעת הנזיקין כאמצעי העצמה. הגם שבתחילה הגדרתם מכוונת לממד השלילי של העצמה – "שינוי לטובה במצבו של אדם המצוי בעמדה של נחיתות או חולשה" – בהמשך הם מדגישים את חשיבות ההליך על ידי הארת מרכיבים נוספים, כגון יכולת השליטה של הפרט על ההליך, ניהולו והיכולת לספר את סיפורו.

וכך, המאמרים שנסקרו עד כה מדגישים את מושג העצמה ככלי לשילוב קבוצות בתהליכי גיבוש מדיניות, מצד אחד, והעצמה ככלי שישמש פרטים לבטא בקולם את צורכיהם ולפלוס את דרכם בעולם המשפט (או באולם בית המשפט) תוך שימוש באמצעים אשר יעניקו להם שליטה על ההליך המשפטי. בין המרכיב הקבוצתי למרכיב הפרטני שהוצגו עד כה נשזרות לאורך הדרך גם התיחסויות לצורך בפיתוח מנגנונים אשר יאפשרו לתווך בין שני המרכיבים. כך למשל דפנה רובינשטיין, אורלי בנימין וערן גולן מדגישים

העצמה במשפט

את ההבחנה בין העצמה פרטנית כמעבר ממצב של חוסר אונים למצב של שליטה, לבין העצמה פוליטית המתייחסת לשינוי בתודעה של עובדים בנוגע לסיבות לעוניים ולמוחלשותם. לגישתם, הנעת שינוי במצבם של עובדים עניים מצריכה לייצר דרך השוורת את האפשרות לפעול באופן פרטני (תביעה על זכויות בבית הדין) עם האפשרות לפעול בזירה הקיבוצית באופן פוליטי (לדוגמה על דרך של ארגוני עובדים). גישתם קוראת לשיתוף פעולה בין עובדים עניים לבין עורכי דין מארגונים לא ממשלתיים אשר יכולים להעניק משאבים כלכליים כמו גם משאבים של ניסיון וידע.

הקישור בין מושג העצמה במשפט לבין תפקידם של ארגונים חוץ-ממשלתיים עולה גם משני מאמרים אשר נכתבו על ידי עורכות דין הפועלות בארגונים שכאלה והמתארות פרויקטים שהן היו מעורבות בהם. ורד וינדמן ולימור סולומון מתארות שני פרויקטים של המועצה למען שלום הילד המעניקים שירותים לילד היחיד – ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליוי ילדים נפגעי עבירה. בשני אלה הדגש הוא על הענקת ליווי הארגון לילד בהליך המשפטי עצמו תוך הדגשת קולו הנפרד והאוטונומי של הילד. בעוד שהארגון בדרך כלל פועל על דרך של ייצוג קולם של ילדים בהליך הפוליטי, הרי שבמקרים אלה מבטיח הארגון את יכולתו של הילד לקבל מקום משלו בהליך המשפטי. גישה אחרת להעצמה על ידי ליווי משפטי של ארגון חוץ-ממשלתי עולה במאמרו של מיכל אהרוני וגליה פייט, המדגישה כי העצמה אינה יכולה להתמצות אך ורק בזכייה במאבק משפטי. לדעתן, השינוי החברתי צריך להתחיל בראש ובראשונה בתוך הקהילה הענייה עצמה, ואין להניח כי הדרך להעצמה עוברת אך ורק בקידום זכויות בהליך המשפטי. במובן זה העצמה הכלכלית אינה משליכה עוד את יהבה על זכייה במשפט, אלא היא מחפשת לפתח את בסיס הכוח בקהילה על ידי שימוש בקשרים כלכליים קיימים, פיתוח זהות מקומית והגברת נקודות החיכוך ושיתוף הפעולה בתוך הקהילה.

וכך, ניתן לסכם, בעוד המאמרים מספקים הגדרות דומות להעצמה, הרי שהלכה למעשה הם מציעים הדגשים שונים מאוד אלה מאלה: מהעצמה במובן של קידום זכויות על ידי בית המשפט ועד שינוי המובל על ידי התאגדות כלכלית שנועדה לחזק פרטים וקהילות ללא צורך בבית המשפט; מהשתתפות בתהליכים פוליטיים לגיבוש מדיניות ועד שימוש בכלים משפטיים על מנת לתבוע את הנזק; מהישענות על מתווכים – ארגונים חוץ-ממשלתיים ועובדים סוציאליים – ועד פעילות עצמית. הרבדים השונים של העצמה אינם בהכרח סותרים זה את זה. אף שלא ניתן להצביע על מאמרים בכרך זה המתנצחים זה עם זה בכל הנוגע לשאלה מהי הדרך הראויה היחידה להעצמה, ניתן למצוא אמירות רבות במאמרים על מה שכינינו קודם לכן "קונפליקטים של העצמה". כלומר, אלה הם מצבים שבהם קידום שינוי על ידי אסטרטגיות המתקשרות למושג העצמה נושא, או יכול לשאת, מחיר אשר גם אותו ניתן להסביר במונחים של העצמה.

3. קונפליקטים של העצמה

המקרים ה"פשוטים" ביותר מהבחינה העיונית הם אלה שבהם קונפליקטים של העצמה הם מדומים. אלה הם מקרים שבהם מנגנוני סיוע לאוכלוסיות מוחלשות מסוים מערך של אינטרסים חברתיים אחרים. דוגמאות מובהקות לכך ניתן לראות במאמרו של דלילה אמיר וניבה שושי ובמאמר של רות חננאל. שני המאמרים מדגישים את כשל ההעצמה אשר היה בבסיס רפורמות חברתיות (בכל הנוגע להפלות ולתכנון עירוני, בהתאמה). במקרים שכגון אלה היה ניתן לסבור כי הפתרון הראוי הוא להבטיח ייצוגיות של האוכלוסיות המושפעות ביותר (נשים, תושבי קהילות על בסיס אזורי) בתהליכי קבלת ההחלטות. עם זאת יש לזכור כי שיתוף בתהליכים איננו מבטיח כי התוצאה תהיה ראויה. אמנם ניתן להניח שיש קשר בין תהליך של שיתוף לבין תוצאה, אך המתאם איננו מובטח. זאת ועוד, נשים אינן קבוצה אחת מוגדרת וודאי שלא תושבי קהילות. אשר לאלה האחרונים ניתן להניח שתושבי קהילות עמידות יכולים לקדם את האינטרסים שלהם יותר משתושבי עיירות פיתוח יכולים לעשות זאת, ולכן מנגנוני שיתוף עלולים להנציח פערים ולא לצמצמם.

פתרונות המדגישים ייצוג אינטרסים בתהליכים חברתיים מחייבים גם את עידוד הקמתם של גופים וארגונים מייצגים, שהרי ברוב המקרים אמצעים של דמוקרטיה ישירה אינם אפשריים. אך כפי שעולה ממאמרה של ליה סבן, ארגונים חוץ-ממשלתיים אינם עשויים מקשה אחת: מצד אחד ארגונים חוץ-ממשלתיים יכולים להשמיע קולות אשר אין להם ביטוי באופן טבעי במערכת הפוליטית. מצד אחר אין ארגונים אלה נושאים באותה מידה של אחריות (accountability) כמו הרשויות הציבוריות. לפיכך ארגונים חוץ-ממשלתיים יכולים להרחיב אפיקי נגישות, אך גם לצמצם אפיקי נגישות של שחקנים חברתיים אחרים. יש להבחין בין ארגונים המקדמים אינטרסים כלכליים של חברות פרמצבטיות לעומת ארגוני צרכנים או חולים. כמו כן יש להקים ועדות אשר ייתנו ביטוי רחב ויציג לדיאלוג בין קבוצות חברתיות וכלכליות שונות.

גם אדריאנה קמפ וטלי קריצמן מצביעות על כך שהתארגנויות בחברה האזרחית אינן עשויות מקשה אחת: מצד אחד קיימים ארגונים אשר מטפלים בבעיות של האוכלוסיה המוחלשת שאותה הם תופסים כ"לקוחות", ומצד אחר צומחים ארגונים מתוך הקהילה המוחלשת עצמה. אף שלכאורה גישת ההעצמה מצביעה על החינוניות ועל היתרון שבהתארגנות עצמית, הרי שדווקא בהקשר של מבקשי מעמד של פליט – אוכלוסיה אשר מעצם הגדרתה נמצאת בשלב הראשוני מחוץ לחברה האזרחית הישראלית – יש חשיבות להתארגנות מלמעלה על מנת לקדם אינטרסים ולהפעיל לחצים. בדומה להבחנה שערכה סבן, גם כאן נראה כי שילוב ואינטגרציה בין סוגי הארגונים הם אמצעי שבו הסוג האחד של הארגונים יכול לפצות על חסרונותיו של הסוג האחר.

העצמה במשפט

גם דפנה רובינשטיין, אורלי בנימין וערן גולן מצביעים על מגוון סוגי הארגונים. בהקשר של ההגנה על זכויות העובדים בולטת במאמרם ההבחנה בין ארגוני עובדים לבין ארגונים חוץ-ממשלתיים אחרים. לכאורה, ארגוני עובדים הם הפתרון האופטימלי לבעיה של החלשת כוח העבודה בישראל. לארגוני עובדים מעמד פורמלי מכוח החוק, להסכם הקיבוצי הכרה מטעם המדינה, ומטרת יחסי העבודה הקיבוציים היא לייצר נורמות המגנות על העובדים ולהבטיח את אכיפתן. עם זאת מצבו של האיגוד המקצועי כיום רעוע, המדינה לא פעם מגלה עוינות כלפיו, ולא תמיכה בו, ומעסיקים מפתחים אמצעים לשבירת כוחם הארגוני הפורמלי של העובדים. דווקא במצב זה יש מקום לבחון את חשיבותם של הארגונים החוץ-ממשלתיים אשר אינם ארגוני עובדים. אמנם הם אינם יציגים, הם כמעט אינם נהנים מהכוח המעין-ציבורי הניתן לארגוני העובדים, העובדים אינם חברים בארגונים, ולעתים הם גם נעדרים את מידת היציבות של ארגון העובדים. הסתמכות על ארגונים אלה יכולה למלא את החלל שנפער עת חלה ירידה בכוחם של הארגונים היציגים, אך באותה המידה היא גם יכולה להאיץ את היחלשות מעמדו של האיגוד המקצועי. הבעיה של ארגונים חוץ-ממשלתיים ושל התארגנויות ספונטניות עולה בבירור גם ממאמרה של שגית מור, אשר סוקרת את מאבקם של ארגוני הנכים מצד אחד ושל ארגון "בזכות" מצד אחר. שני סוגי ארגונים אלה מקבילים להבחנה שעורכות קמפ וקריצמן. כל אחד מאלה מעורר שאלות בפני עצמו, אך גם השילוב ביניהם איננו פשוט. כך למשל מציינת המחברת כי אנשים עם מוגבלות נעדרו בשלבים שונים של עיצוב השיח בארגונים החברתיים. כמו כן היא מצביעה על כך שמבנה הקצבאות פיצל בין קבוצות הנכים כך שמאבק הנכים לא היה באמת מאבק כלל הנכים. נוסף על כך היא מדגישה את המתח בין תביעת הנכים להגדלת הקצבאות לבין פועלו של ארגון "בזכות" לקידום השילוב. על אף מתחים אלה בין דפוסי התארגנות שונים מדגישה שגית מור, ולדעתנו באופן ראוי, שדווקא מנקודת המבט של העצמה יש לראות "בריבוי כיווני הפעולה, הקולות, האסטרטגיות ואפילו נקודות הקונפליקט, עדות לחיוניותו של התהליך והבטחה להמשך הדינמיות שלו. שינוי חברתי הוא תהליך שלעולם אינו מושלם, אלא ממשיך לנוע במהלך שאינו קרוי בהכרח... הריבוי מעיד על מורכבותה של המציאות ועל חיותו של התהליך ולא על כישלונו".

ולבסוף, פעילותם של ארגונים חוץ-ממשלתיים נתקלת בבעיה בכל הנוגע לאופיים החוץ-ממשלתי עצמו. נקודה זו עולה במאמרו של ורד וינדמן ולימור סולומון אשר מתארות את פעולתה של המועצה למען שלום הילד בצלה של פעילות המדינה. המועצה חיפשה לקדם נושאים אשר המדינה לא פעלה בהם. הבעיה היא שפעולה ברוכה זו יכולה להפחית את אחריות המדינה במקום לאתגר אותה "להרים את הכפפה". וכך, בשל המודעות לכך שפעילות זו יכולה בסופו של דבר להביא לפגיעה באחריות המדינה, עוצב

הפרויקט כפיילוט זמני אשר נועד לייצר את תשתית הידע והמומחיות אשר את עיקרו, כך יש לקוות, תוכל המדינה לאמץ.

דילמות מסוג אחר נוגעות לתפקידי המשפט, לעורכי הדין ולגורמים טיפוליים אחרים. הדר אבירם ודורית אלדר-אבידן מצביעות על המתח בין אנשי ונשות מקצוע המעורבים בהליכים משפטיים. בבחינתה את הטיפול בעריקים בצבא מדגישה הדר אבירם את המתח בין הסנגורים המייצגים את העריקים בהליך המשפטי לבין הגורמים הטיפוליים ברשויות הצבא. להבדיל מהתפיסה המעודדת ריבוי תצורות ייצוג ששגית מור מדגישה, הרי שהדר אבירם מצביעה על כך שדו-השיח בין הגורמים השונים הוא דו-שיח של חירשים. זאת ועוד, להיעדר היכולת של שני הגורמים לפתח שיח מאוחד יש מחיר שאותו משלמים העריקים עצמם אשר קולם העצמאי אינו נשמע. בהקשר אחר לגמרי דורית אלדר-אבידן מציגה את הברית, מצד אחד, ואת נקודות המחלוקת, מהצד האחר, ביחסים שבין המשפטנים לעובדים הסוציאליים. תהליך הגירושין מעצים נקודות מחלוקת אלה, והוא מחייב את יחידות הסיוע בבתי המשפט לענייני משפחה לתמרן בין צורכי המערכת השיפוטית לאתוס המקצועי של העובדים הסוציאליים. אך נראה שלהבדיל ממסקנתה של הדר אבירם על דו-שיח של חירשים בהקשר של עריקים, מצביעה דורית אלדר-אבידן על מלאכה מורכבת של העובדים ביחידות הסיוע המנסים לתמרן בין שני הקטבים. כך גם בתהליך הגישור, שילובן של עורכות דין ביחידות הסיוע איפשר לשלב פתרון ממוקד של קונפליקטים עם מענה מערכתי הוליסטי לתא המשפחתי. מתיאור זה עולה כי אין נקודת איזון ארכימדית אחת פשוטה אשר יש לאתר, כי אם תנועה הלך ושוב על גבי הציר שמטווים שני הקטבים תוך "תיקון" מתמיד ופיתוח כלים המגשרים בין נקודות המחלוקת. סוג אחר של קונפליקטים ניתן לזהות בכתיבה על אודות הכלי המשפטי ככלי מעצים. מאמרו של שרון אסיסקוביץ מחזק את ההנחה שלפיה עצם הפנייה לבית המשפט איננה בהכרח מעצימה. לאלה המניחים כי בית המשפט הוא זירה לתיקון חברתי נאמר כי המאמר מצביע על כך שמצד אחד בית המשפט אכן יכול לשמש "נקודת וטו" המתקנת הסדרי רווחה חסרים, אולם מצד אחר לבית המשפט מגבלות מוסדיות משל עצמו, ואין הוא ממנה לקחת על עצמו את המשימה של תיקון רחב וגורף. רונן פרי ויחיאל קפלן מוסיפים רובד לדיון זה. בנייתוחם את הכוח המעצים של תביעות נזיקיות הם מצביעים על הפוטנציאל הטמון בדיון המשפטי לקדם את זכויות התובע, כמו גם לחרוג מגבולות הסכסוך הקונקרטי ולהניע שינוי חברתי. אך בד בבד עם מרשם חיובי זה הם גם מצביעים על חולשתה של תביעת הנזיקין, הטומנת בחובה גם את פוטנציאל הפגיעה בפרט ובפרטיותו, ובמשאבים הרבים שהיא דורשת – כלכליים ונפשיים כאחד. זאת ועוד, המחברים גם מבחינים בין העצמה קצרת טווח לארוכת טווח, והם מדגישים כי לעתים ההישג בטווח הקצר (יחסית), כלומר הזכייה בתביעה, יכול להיות גם הפסד, ובייחוד כאשר סיום התביעה איננו בהכרח סיום הסכסוך. תיאורה של נעמי לבנקורן את ההליך

העצמה במשפט

המשפטי השכיח בכל הנוגע לנשים שנסחרו מחזק את התובנה שלפיה ההליך המשפטי כשלעצמו איננו בהכרח הבטחה להעצמה גם במקום שתחושת הצדק פועלת בצורה ברורה מאוד לטובת הקרבן. אך מעבר לרשימה ארוכה של מגבלות מוסדיות מובנות בהליך המשפטי המקשות על העצמה, מדגישה המחברת גם את הערך האקספרסיבי של העילה ושל ההליך המשפטי. כך למשל ההכרה באישה שנסחרה כ"עובדת" יכולה להיות פתח להענקת סעד משפטי, אך היא גם מוסיפה לנורמליזציה של הזנות ושל הסחר משום שהיא הופכת אותה לעוד עיסוק מני רבים.

כל המחברים העוסקים במגבלות ההליך המשפטי אינם נוטשים אותו. חלקם מצביעים על גבולותיו ומציעים לאתר את חלקיו החזקים יותר, בעוד אחרים מציעים רפורמה בהליך או בעילות המשפטיות על מנת לחזק את ממד העצמה. לעומת זאת ניתן לראות כי מאמרו של מיכל אהרוני וגליה פייט מציע לאתר תהליכים אשר יהיו אפקטיביים יותר בכל הנוגע להעצמה. בתיאורו את התמורות שחלו בתפקידם של עורכי דין לשינוי חברתי בארצות הברית בעבר, ובישראל בהווה, הן מצביעות על הספקנות ועל האכזבה מהישענות על ההליך המשפטי כאמצעי לקידום זכויות, ועוד יותר מכך – להעצמה חברתית וכלכלית. לא עתירות עקרוניות ולא התדיינות בערכאות הנמוכות הצליחו לחולל שינוי של ממש. גישתן – אשר אינה קוראת לביטול התפקיד המשפטי של עורכי דין לשינוי חברתי, אלא להוסיף עליו – דוגלת בהעצמה מחוץ לזירת המשפט. ייעוץ, סיוע וארגון קהילתי וחזוק התשתית הכלכלית והחברתית הם אמצעי חלופי אשר גורס כי כוח חברתי וכוח שוק יכולים להיות מעצימים יותר מכוח לכאורי במשפט. אך גם כאן המחברות אינן מציגות את הזימות הכלכלית כפתרון חובק כול. הטענה שלפיה יש בפעילות שכזו משום ויתור על שינוי התשתית המשפטית ועל מערך הזכויות, הסכנה הכרוכה בעצמאות כלכלית בשוק אשר מוטה לטובת ארגונים גדולים ולא לטובת עסקים זעירים, וטשטוש תפקידו של עורך הדין – הם כולם סוג של קונפליקט מובנה בתוך גישת העצמה המתוארת במאמרו. וכך אנו מסיימים את סקירת המאמרים בכרך ללא תשובה פשוטה למשמעותה של העצמה, ואף לא לאופן שבו על המשפט ועל המשפטן לקדמה. כמו כן איננו סבורים שכך זה יכול לספק מרשם פשוט להעצמה חברתית במשפט. אנו כן יכולים לומר כי הביקורתיות המובנית בתוך המושג ויכולתו לשזור מגוון קולות אשר יאירו יתרונות וחסרונות – הם גם בסיס העוצמה של תהליך העצמה.